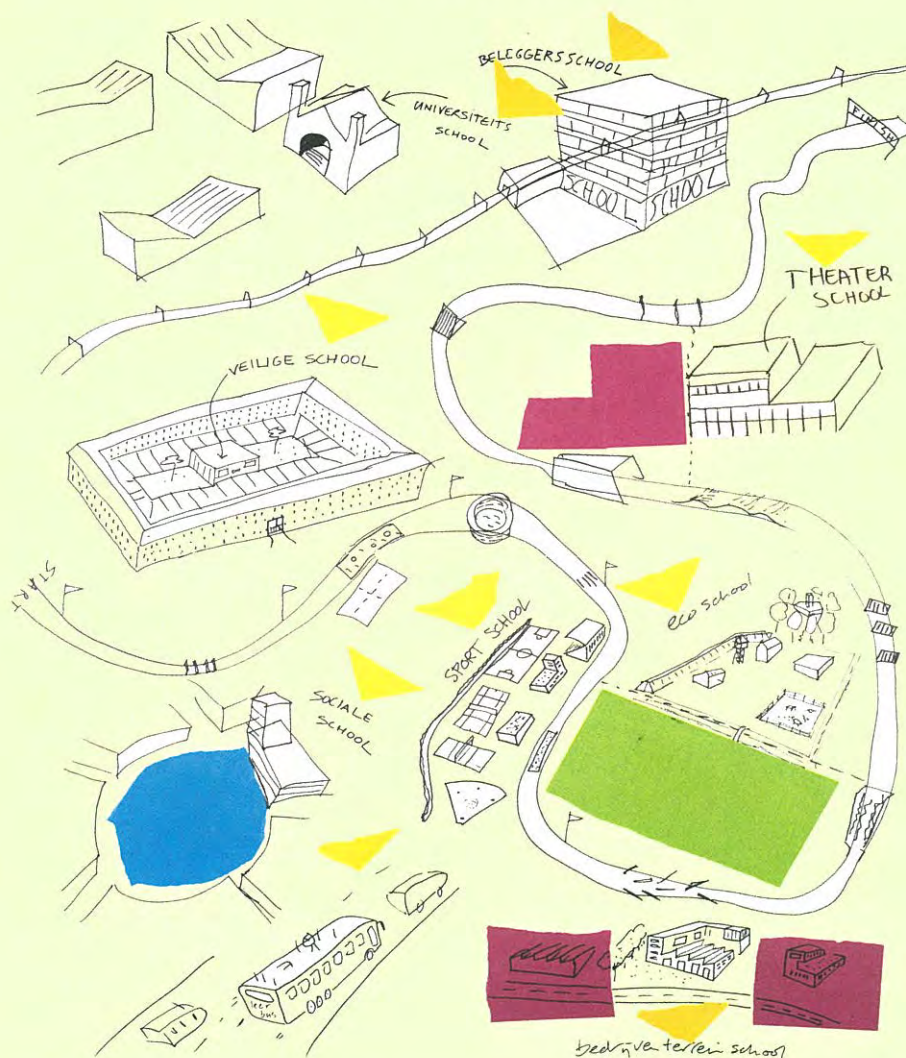

De weg naar school

- › Kees de Graaf
- › Anne Hoogewoning
- › Ton Verstegen

Workshop STARO september 2000

Over de STARO

Het ontwerpen van gebouwen voor het onderwijs stelt architecten voor een bijzondere maar complexe opgave. Het onderwijs is sterk in beweging. Het klassikale onderwijs als enige vorm van onderwijs wordt verlaten in de richting van de studiehuisgedachte, waarvan individualisering, zelfstandig leren en het gebruik van informatietechnologie de kenmerken zijn. Daarnaast worden de maatschappelijke problemen door achterstanden in positie en herkomst steeds groter. Dit leidt tot een vraag naar meer scholing, opvang-, wijk- en welzijnsfuncties. Steeds vaker worden deze functies ondergebracht in onderwijsgebouwen. De architect is als geen ander in staat de complexe onderwijskundige en maatschappelijke ontwikkelingen te vertalen naar het gebouw. De ontwerper moet daarbij aandacht schenken aan de belangen van de leerlingen, de docenten, de ouders, de schoolbesturen en de wijk. Om onderling kennis en ervaring uit te wisselen hebben de architecten die actief zijn in de scholenbouw in 1979 de Stichting Architecten Research Onderwijsgebouwen (STARO) opgericht. De STARO is een studiestichting onder auspiciën van de Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten BNA. De STARO wil het algemeen belang dienen door een bijdrage te leveren aan de kwaliteit van de onderwijs-huisvesting. Door de verscheidenheid aan activiteiten zijn de architecten die zijn aangesloten bij de STARO beter toegeruste gesprekspartners voor opdrachtgevers, gebruikers en overheden. Zij kunnen een wezenlijke bijdrage leveren aan een goede, op de behoeften afgestemde onderwijshuisvesting.

De weg naar school

- › Kees de Graaf
- › Anne Hoogewoning
- › Ton Verstegen

Workshop STARO september 2000

Inhoudsopgave

› Ten geleide

- 6 Jo Coenen [De opdracht voor een school](#)
- 8 Anne Hoogewoning [De weg naar school](#)

› Lezingen en workshops

- 14 Bart van Steenberghe [De school in de postmoderne samenleving](#)
- 19 Verslag workshop [Algemeen maatschappelijke ontwikkelingen](#)
- 22 Abram de Swaan [De school als nationale stoofpot](#)
- 26 Verslag workshop [Sociologische en psychologische ontwikkelingen](#)
- 29 Wijnand Wijnen [Van onderwijzen naar leren](#)
- 33 Verslag workshop [Pedagogische en onderwijskundige ontwikkelingen](#)
- 36 Gert Middelkoop [Het gestapelde programma](#)
- 40 Verslag workshop [Ruimtelijke ontwikkelingen](#)
- 42 Slotdiscussie

› Beschouwingen

- 46 Ton Verstegen [Netwerk en samenscholing](#)
- 56 Ed Schüssler [Decennium van dilemma's](#)
- 65 Matthijs de Boer [School en stad](#)

› Annex

- 74 Deelnemerslijst workshop
- 75 Projectgroep De weg naar school
- 75 Sponsors
- 76 Ledenlijst STARO
- 80 Colofon

Ten geleide

- > Jo Coenen De opdracht voor een school
- > Anne Hoogewoning De weg naar school

De opdracht voor een school

De sfeer van het schoolgebouw is van groot belang; voor kinderen om te leren en met elkaar om te gaan, voor leerkrachten als werkplek en voor ouders als ontmoetingsplek. De laatste jaren zijn er veel klachten over schoolgebouwen te horen. En dat terwijl de Nederlandse architectuur een belangrijke traditie heeft in de scholenbouw. Architecten van naam en faam hebben de afgelopen eeuw vele markante schoolgebouwen ontworpen. Nog steeds bewijzen deze ruime, lichte gebouwen hun waarde; hetzij als school, hetzij als herontwikkeld gebouw met een nieuwe bestemming, zoals woningen, kantoren en ateliers. Niet voor niets zijn bijvoorbeeld veel architectenbureaus in oude scholen gevestigd.

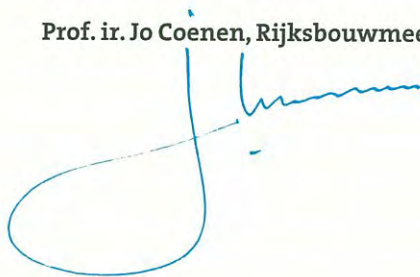
Zowel het onderwijs als de schoolgebouwen zijn beladen met veel emotie. Die emotie is begrijpelijk. Het schoolgebouw is, na het ouderlijk huis, de eerste vorm van architectuur waar kinderen mee te maken krijgen en dagenlang in verblijven. Het belang van deze eerste indrukken mag niet worden onderschat.

De rol van de school in de stedenbouw en architectuur is de afgelopen jaren sterk veranderd. Voorheen werd de huisvesting van het onderwijs centraal vanuit het Rijk geregeld; bij een nieuwe woonwijk hoorden zoveel kinderen en scholen, keurig verdeeld over de zuilen. Inmiddels zijn de gemeenten verantwoordelijk voor de scholenbouw. De scholen volgen niet meer alleen de woningbouw; ze sturen tegenwoordig zelf ruimtelijke ontwikkelingen. Door de schaalvergroting in het onderwijs ontstaan grote complexen, die een aanzienlijke invloed uitoefenen op de omgeving. Een goed voorbeeld is de Haagse Hogeschool, die als belangrijke 'trekker' heeft gefungeerd voor het Laakhavengebied.

Het programma voor de scholen krijgt ook op andere manieren nieuwe impulsen. De vensterscholen tonen aan hoe de school een nieuw centrum in de wijk kan zijn, in een inspirerende liaison met andere maatschappelijke instellingen. De recente winnaar van de Scholenbouwprijs 2000, de vensterschool in Groningen van Onix Architecten, is hier een overtuigend voorbeeld van. De eerste aansprekende voorbeelden moeten de komende jaren een vervolg krijgen. Dat vergt een bevlogen cultureel opdrachtgeverschap van gemeenten en schoolbesturen. Gemeenten zullen bovendien de bouw van scholen moeten inpassen in hun sociaal-cultureel, stedenbouwkundig en ruimtelijk beleid. Ook voor de ontwerpers van scholen ligt hier een belangrijke opgave.

Het Rijk heeft het cultureel opdrachtgeverschap hoog op de agenda van het architectuurbeleid geplaatst. Ik ben de STARO dan ook zeer erkentelijk voor deze publicatie. Het initiatief van de STARO bewijst dat architecten zich bezinnen op actuele maatschappelijke ontwikkelingen en de consequenties voor het ontwerp van de school. In *De weg naar school* worden vooral vragen gesteld. De komende tijd moeten opdrachtgevers en ontwerpers hier gezamenlijk goede antwoorden op geven.

Prof. ir. Jo Coenen, Rijksbouwmeester

De weg naar school

Als we de apostelen van het vooruitgangdenken mogen geloven, leiden globalisering, informatietechnologie en de vierentwintiguurseconomie tot een compleet andere en betere maatschappij. Goed onderwijs geldt als een van de voorwaarden voor een rechtvaardige en leefbare samenleving. Wie belang stelt in de kwaliteit van het onderwijs vraagt zich daarom af welke invloed maatschappelijke ontwikkelingen op het onderwijs zullen hebben en hoe architecten en hun opdrachtgevers hierop kunnen anticiperen.

Zijn er in 2025 bijvoorbeeld 'zapscholen', waar leerlingen op elk tijdstip naar binnen kunnen lopen en naar behoefte onderwijs kunnen genieten? Zien we de introductie van netwerkscholen met een samenhangend aanbod van onderwijs op diverse locaties? Ontstaan er virtuele scholen, waarbij het onderwijs achter de computer wordt genoten? Of wordt in een informatiemaatschappij de behoefte aan plekken waar men zich geborgen voelt juist groter, waardoor de functie van de school als veilige ontmoetingsplek steeds belangrijker zal worden? Wordt de school een onderneming waarvan onderdelen op bedrijfsmatige leest zijn geschoeid, en ontstaan er allerlei bedrijfjes in en rond de school? Stel dat het integratiebeleid faalt en culturele groepen zich in zuilen verenigen met eigen scholen waarin normen en waarden van de eigen nationale cultuur worden doorgegeven, bestaan er dan over 25 jaar 'zuilenscholen'?

Sociaal-culturele hart

Het onderwijs kent op dit moment tal van dilemma's. Er worden nieuwe onderwijsconcepten bedacht, zoals het studiehuis, en door de ontwikkelingen in de ICT krijgt het actief zelfstandig leren een extra impuls. Of deze trends werkelijk doorzetten en betekenis krijgen voor het toekomstig onderwijsbeleid en de onderwijshuisvesting, is moeilijk te voorspellen. Ondertussen gaat de bouw van nieuwe scholen gestaag door; niet alleen voor het basis- en voortgezet onderwijs, maar ook van grootschalige universiteitscomplexen. Uit prognoses van het ministerie van VROM blijkt dat de vraag naar onderwijshuisvesting zal blijven toenemen. Het groeiend aantal leerlingen, de aanleg van Vinex-wijken en de diverse schaalvergrotingen binnen het onderwijs zullen tot grotere bouwactiviteiten in deze sector leiden.

Al in voorgaande jaren vond de nodige 'productontwikkeling' plaats door opdrachtgevers en ontwerpers. Er wordt geëxperimenteerd met schoolwo-

ningen, waarbij de huisvesting van de school zo is ontworpen dat het gebouw bij een dalend kindertal omgezet kan worden in woningen. De Stichting Architecten Research Onderwijsgebouwen (STARO) heeft deze productontwikkeling actief ondersteund met de nodige studies. Een interessante ontwikkeling is dat het schoolgebouw steeds vaker gebruikt wordt voor andere doeleinden dan alleen het onderwijs. Er ontstaan 'brede scholen' en 'vensterscholen', die ook allerlei buurtvoorzieningen zoals kindercrèches, buurthuizen en verenigingen herbergen en daardoor uitgroeien tot het sociaal-culturele hart van een wijk.

Nieuwe visies

Hoe kunnen opdrachtgever en architect, gegeven deze trends en snelle ontwikkelingen, een duurzame en passende ruimtelijke vertaling geven van het concept school en de schoolomgeving? Deze vraag legde de STARO op 28 en 29 september 2000 voor aan een breed scala van deskundigen die vanuit verschillende disciplines professioneel bij de scholenbouw betrokken zijn. Ruim veertig beleidsmakers, onderwijskundigen, opdrachtgevers, architecten en studenten van de Academie van Bouwkunst in Rotterdam en de TU Delft werden over drie ontwerpteam verdeeld om vervolgens twee dagen lang met elkaar van gedachten te wisselen in de inspirerende omgeving van de onlangs gerestaureerde 'Derde Ambachtsschool' in Den Haag van de architecten Bijvoet en Duiker, die tegenwoordig in gebruik is bij diverse ontwerp- en

architectenbureaus. Het verblijf in deze school met zijn strenge gangen die een blik in de lokalen onmogelijk maken en vloertegelwerk waarvan de lijnen voor de leerlingen als grenzen van hun verblijfsruimte golden, deed de workshopdeelnemers beseffen dat er sinds de jaren dertig van de vorige eeuw al veel in de school veranderd is. Het was een beeld dat zeer tot de verbeelding sprak en de deelnemers tot nieuwe visies op het toekomstig onderwijsgebouw moest verleiden.

Ruimtelijke vertaling

In deze publicatie wordt verslag gedaan van de resultaten van de workshop. Het tweedaagse programma kende een opbouw waarbij gestart werd met een verkenning van relevante maatschappelijke thema's, zoals de multiculturele samenleving, de kennisintensieve samenleving, levenslang leren, de school als ondernemer en de school in de omgeving. Deze thema's werden in de loop van het programma steeds meer toegespitst op de ruimtelijke vertaling ervan voor het schoolgebouw. Ter introductie van elk thema hielden vier deskundigen een lezing. Bart van Steenberghe, Abram de Swaan, Wynand Wijnen en Gert Middelkoop signaleerden elk vanuit hun eigen vakgebied trends die van invloed kunnen zijn op het toekomstig schoolgebouw. Zij legden met hun uitdagende stellingen steeds de basis voor de workshopsessies, waarna de ontwerpteam elk één aspect van het thema uitwerkten. Getrouw aan de opzet van de workshop worden in deze publicatie de vier thema's ingeleid door samenvattingen van de gehouden lezingen. Na elke lezing volgt een weergave van de belangrijkste bevindingen van de workshop, geïllustreerd met ter plekke vervaardigd materiaal. Na de lezingen en verslagen volgt een aantal beschouwingen. Ton Verstegen geeft in zijn essay een terugblik op de workshop vanuit een planologische invalshoek. Ed Schüssler gaat in zijn essay getiteld 'De school van vandaag en morgen' in op de onderwijskundige aspecten van het huidige onderwijsbeleid. Ten slotte beschrijft Matthijs de Boer de stedenbouwkundige betekenis van het schoolgebouw voor de wijk in heden en verleden.

Eerste wegwijzer

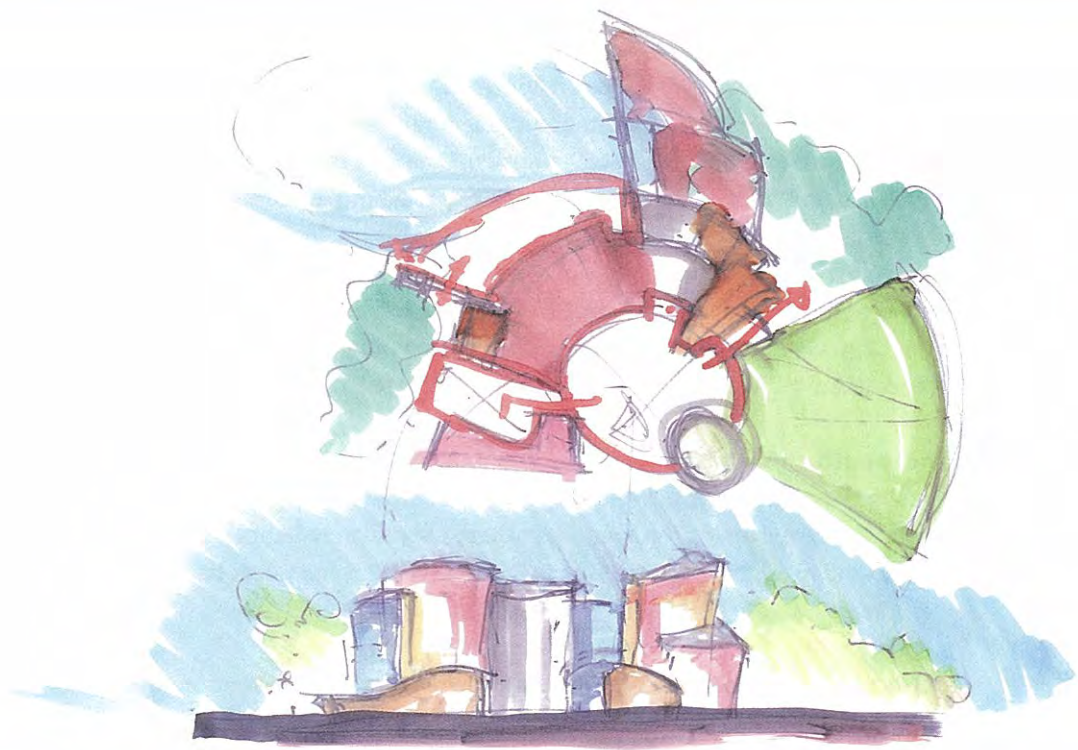
Ter afsluiting van de workshop vond een discussie plaats onder leiding van Felix Rottenberg. 'Bestaan er eigenlijk wel scholen met een stimulerende leeromgeving', vroeg Rottenberg zich af. Studiehuisen, brede scholen en scholen met veel buitenruimte kregen veel waardering van de aanwezigen. Maar er werd ook gewaarschuwd voor de clustering van functies, voor navelstaanderij van schoolbesturen, de overdaad aan regelgeving, het sektarisch denken en

vooral het gebrek aan regie van de overheid. In de discussies lag de nadruk op de ruimtelijke inpassing van scholen in uitbreidingsgebieden en op binnenstedelijke locaties. Men bracht uiteenlopende visies naar voren en deed voorstellen voor een betere inpassing van het schoolgebouw in zijn omgeving. Vastgesteld werd dat het onderwijs op dit moment nog zeer fragmentarisch is en er vooralsnog geen eenduidig antwoord is op de vraag hoe de school van de toekomst eruit zal zien. Uit de bijdragen werd wel duidelijk dat we een nieuwe weg naar school zijn ingeslagen, een weg waarvan nog maar de eerste meters zijn afgelegd en de route voor een groot deel onbekend is. De bestemming is niettemin helder: goed en inspirerend onderwijs dat plaatsvindt in gebouwen die het leren stimuleren. De STARO hoopt met de publicatie *De weg naar school* aan eenieder die zich betrokken voelt bij de onderwijshuisvesting een eerste wegwijzer te bieden.

Anne Hoogewoning, adviseur projectgroep 'De weg naar school'

Lezingen en workshops

- > Bart van Steenberghe De school in de postmoderne samenleving
- > Abram de Swaan De school als nationale stoofpot
- > Wynand Wijnen Van onderwijzen naar leren
- > Gert Middelkoop Het gestapelde programma

- > School van de toekomst? Schets, geproduceerd tijdens de workshop

De school in de postmoderne samenleving

Bart van Steenberg

Ik zal ingaan op drie actuele maatschappelijke ontwikkelingen: de multiculturele samenleving, de vierentwintigurseconomie en de kennisintensieve samenleving. Daaraan vooraf wil ik iets zeggen over de discipline van het toekomstonderzoek, waarmee ik me bezighoud. De Chinezen zeiden het al: voorspellen is moeilijk, vooral als het betrekking heeft op de toekomst. Het meeste onderzoek dat wij verrichten bestaat dan ook uit zogenaamde scenario's, waarbij een bepaalde ontwikkeling of trend wordt uitvergroot en in een bepaald beeld wordt geprojecteerd. Dat beeld wordt vervolgens doordacht in de consequenties ('wat zou het betekenen als....').

Naast deze scenario's vinden er ook 'echte' voorspellingen plaats. De meeste mensen denken dat een toekomstonderzoek beter is naarmate de voorspelling beter uitkomt. Mijn stelling is dat voorspellingen beter zijn wanneer ze niet uitkomen. Neem als voorbeeld het rapport van de Club van Rome. Het bekende motto daarvan was: als we zo doorgaan, komt het voortbestaan van de mensheid in gevaar. Dat idee en de bijbehorende angst zijn echter inmiddels verdwenen. Dat komt doordat iedereen schrok van de voorspelling en er tegenmaatregelen werden genomen. Daarmee raken we aan de tweede betekenis van toekomstonderzoek: het 'early warning'-effect.

De derde betekenis van toekomstonderzoek is gelegen in de antenne-functie. Dit is een functie die overigens ook goed zou passen bij het werk van architecten. Ik noem dit ook wel vrij naar Shakespeare: 'looking into the seeds of time'. Zijn we in staat antennes te ontwikkelen voor processen die nu nog onbeduidend zijn, maar kunnen uitgroeien tot iets belangrijks?

Multiculturele samenleving

Eerst iets over het begrip. Multi betekent 'veel'. Daarnaast zijn er de begrippen 'inter' (kruisbestuiving) en 'trans' (synthese). Vooralsnog hebben we in Nederland met 'multi'-culturen te maken. De vraag is nu: wordt het 'inter' of zelfs 'trans'? Gaan de culturen in elkaar op? Ik verwacht dat overigens niet. Daar is de samenleving al te postmodern voor.

Bij de multiculturele samenleving moeten we weer twee niveaus onderscheiden: de multi-etnische samenleving en de multiculturaliteit die ontstaat door

Europeanisering en mondialisering. Bij de multi-etnische samenleving gaat het om de migranten c.q. nieuwkomers: de oude gastarbeiders die 'blijvers' zijn geworden en de mensen uit de voormalige koloniën. Wat betekenen zij voor de Nederlandse samenleving? Mijn verwachting is dat in de privé-wereld van deze groepen de eigen cultuur blijft bestaan, maar dat in het publieke domein men meer zal integreren. Nogmaals: die verwachting hoeft niet uit te komen. Aan het begin van de jaren tachtig dachten we ook dat de verzuiling was verdwenen uit de educatie, en zie, ineens was daar de Universiteit voor Humanistiek. Een laat product van de verzuiling, met inmiddels circa 1.400 studenten. Het gevolg van die ontwikkeling is dat er in allerlei instellingen van levensbeschouwelijke aard nu humanisten zitting hebben genomen, die zo een steeds grotere rol spelen in het maatschappelijk debat. De andere culturen streven in Nederland naar zoveel mogelijk integratie. Men wil ook dat de kinderen naar gewone Nederlandse scholen gaan. Er is een lichte trend naar moslimscholen, maar die zal weer afnemen. Dit is overigens typisch zo'n ontwikkeling die in een scenario kan worden verbeeld. Stel dat het moslimgebeuren zich uitbreidt en er ontstaan moslim-instituten. Wat doen we met een moslimzuil?

Een andere dimensie van de multiculturaliteit ontstaat door de Europeanisering en mondialisering. Gaat de eigen cultuur daardoor te gronde? De angst bestaat, vooral in Frankrijk, dat de Amerikaanse cultuur te dominant wordt en zich steeds verder opdringt. Dat zou leiden tot een nieuwe eenheid en homogeniteit. De achterliggende gedachte is de vrees voor vulgarisering,

ofwel de 'McDonaldization of Society'. Op bepaalde gebieden zien we dat ook gebeuren, zoals in de jeugdcultuur. Hetzelfde geldt voor de communicatiecultuur, de vliegcultuur en de wetenschapscultuur. Er zijn bijvoorbeeld ideeën om in Europa het Angelsaksische onderwijssysteem met bachelors en masters in te voeren. Dat initiatief is geen loos gebaar, het duidt op een sterke uniformering en standaardisering van het hoger onderwijs. Is dat erg? Zelf ben ik niet zo bang voor de McDonaldization. Een zwak punt in de theorie is namelijk de koppeling van een sterke dominante 'zender' aan een passieve 'ontvanger'. Deze veronderstelling gaat naar mijn idee niet op. De actieve zenders zijn er wel, maar de ontvangers zijn ook actief. Zij vormen de boodschappen om. Nederland is een open land met een robuuste eigen cultuur. Wij weten heel goed hoe we met de Amerikaanse boodschappen moeten omgaan.

Vierentwintigurseconomie

De discussie over dit fenomeen is aangejaagd door twee partijen: de voorstanders, geleid door toenmalig minister Wijers, en de tegenstanders of 'early warners': de kerken. De kerken hebben twee zorgen geuit. Ze zijn beducht voor de overheersing door de economie en de wereld van het geld en het voortdurend hiermee omringd zijn. Voor pluriformiteit is geen plaats en tijd meer. Alles staat in het teken van produceren en consumeren. In hoeverre is deze vrees terecht?

Feit is dat we groeien naar een postmoderne samenleving. In een moderne samenleving is sprake van compartimentalisering. De dingen liggen vast. Er is in een leven tijd voor de jeugd, naar school gaan, werken en rust. De dag duurt van negen tot vijf, de werkweek en het aantal vakantiedagen staan evenzeer vast. Het idee dat men tussen het zesde en vierentwintigste levensjaar naar school gaat is echter achterhaald. Er wordt levenslang geleerd (binnen de universiteiten is de sector onderwijs voor ouderen de snelst groeiende), mensen nemen sabbaticals, et cetera. Flexibilisering en decompartmentalisering doen hun intrede. Wanneer mensen om tien uur 's ochtends op het terras zitten betekent dat niet dat ze vrij zijn; ze kunnen best aan het werk zijn. Dat geldt ook voor de ruimte. Mensen werken en leven niet meer op gefixeerde plaatsen. De econoom Toffler had het al over 'the electronic cottage', het vanuit één plek met allerlei elektronische middelen je werk doen. Zelfs dat idee is nog te statisch. Men kan tegenwoordig zijn werk verrichten op meerdere plekken.

De decompartmentalisering doet zich overal voor. Zo zijn arbeid en educatie steeds meer verweven. Binnen de universiteiten is de 'markt' volop doorge-

drongen. Hoogleraren heten tegenwoordig science managers. Volgens de kerken zijn er vaste plaatsen en momenten nodig voor reflectie. Ik denk dat dit een verloren strijd is. De verschillende activiteiten lopen al te veel door elkaar heen. Ook ben ik niet zo bevreesd voor het wegdrukken van de hogere waarden door de nadruk op productie en consumptie. Er is namelijk een verschuiving gaande naar meer postmateriële waarden. Volgens Maslov moeten eerst de lagere behoeften zijn bevredigd voordat mensen aan hogere behoeftes toekomen. In de westerse landen is die verschuiving aan de gang. In een recente studie van Gerhard Schulze, *Die Erlebnisgesellschaft*, wordt dat aangetoond, evenals in de recente WRR-studie naar de belevenismaatschappij. Het leven moet een 'doorleefd avontuur' zijn. Mensen willen existentieel geraakt worden.

Kennismaatschappij

Sommigen voorzagen een economie met een 'jobless growth', resulterend in enorme arbeidstijdverkorting en een gigantische werkloosheid aan de onderkant. Die verwachting is niet uitgekomen. De machines hebben niet het werk van de mensen overgenomen. Een andere verwachting met betrekking tot de kennismaatschappij is de toenemende prestatiedruk, leidend tot een meritocratie. In Japan en VS gaat het een beetje die kant op. Daar overheersen, ook op de scholen, conflict, competitie en concurrentie. Wij denken echter altijd nog meer in termen van coöperatie en consensus.

Gevolgen

Wat betekenen de bovenstaande drie ontwikkelingen voor de ontwerpers van scholen? In de eerste plaats kunnen zij scenario's opstellen, met bijvoorbeeld een moslimzuil, of met aparte scholen voor de elite. In de tweede plaats vraagt de postmoderne, gedecompartimentaliseerde maatschappij om een versterking van het multifunctioneel bouwen. In het ledenboek van de STARO vond ik slechts één multifunctioneel gebouw. Dat mogen er meer zijn. Ten slotte komt er in de Erlebnis-maatschappij minder nadruk te liggen op kennisoverdracht. Kennis hoeft niet in je hoofd te zitten, die kun je naar je toe halen. Dat biedt ruimte voor het idee van het leven als een existentieel avontuur. Laat dat dan ook in de schoolgebouwen tot uitdrukking komen.

Dr. B. van Steenberghe is als socioloog verbonden aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen, Vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht.

Verslag workshop

Algemeen maatschappelijke ontwikkelingen

‘Multiculturele samenleving’, ‘vierentwintiguurseconomie’ en ‘kennisintensieve samenleving’ waren de thema’s aansluitend op de lezing van Bart van Steenberghe. De grote vraag waar de werkgroepen zich voor gesteld zagen, was hoe veelkleurigheid, overvolle agenda’s en exponentieel toenemende leersituaties zich laten verenigen met de behoefte aan algemene standaarden. Is ‘anything goes’ het motto of valt er in het algemeen nog wat te zeggen over bijvoorbeeld kwaliteit?

Multiculturele samenleving

Intercultureel, transcultureel, multicultureel – er is veel spraakverwarring rond deze begrippen. Hoe verhouden ze zich tot processen van verzuiling en ontzuiling? Enerzijds is het goed denkbaar dat in de samenleving een nieuwe moslimzuil ontstaat naast de al aanwezige zuilen. Maar is dit waarschijnlijk in een ontzuilende samenleving waar instellingen rond de gezondheid, het werk, het onderwijs en de zorg steeds belangrijker worden. Deze ontwikkeling loopt dwars door de zuilen heen.

‘Hutspot met lamsvlees’, ‘couscous met Hema-worst’, ‘spinazie met rijst’. Het is geen toeval dat de werkgroepen de vermenging uitdrukten aan de hand van gerechten. Eten en voeding zijn vaak de eerste terreinen waar culturen tot uitwisseling komen. Ook De Swaan sprak in zijn lezing over de school als stoofpot. In de stoofpot zijn de afzonderlijke bestanddelen nog herkenbaar, maar er zijn ook aanzetten tot synthese. Zo dook het modewoord ‘blurring’ op in een van de werkgroepen, ook in de architectuur inmiddels een bekend begrip. Blurring geeft aan dat de afzonderlijke bestanddelen niet meer herkenbaar zijn en er iets nieuws is ontstaan.

Ontzuiling betekent een verschuiving van de religie naar het sociale, de normen en waarden in de samenleving. Sommige gelden algemeen of zouden dat moeten doen, andere gelden alleen binnen een bepaalde groep. Iedereen heeft behoefte aan veiligheid en respect, maar ook aan identiteit en eigenheid, zo zouden we de paradox van de multiculturele samenleving kunnen samenvatten. De verschuiving doet zich ook voor in de school. De verschillen kunnen alleen gedijen op basis van algemeen geaccepteerde normen en waarden, uitgedrukt in bepaalde regels.

Organisatorisch werd de paradox uitgedrukt met de term metastructuur, een gemeenschappelijk verband dat tegelijk voldoende vrijheid biedt om te zappen en te kiezen. De term kan zowel in bestuurlijke als ruimtelijke zin

Als werken, studeren, eten, recreëren en wonen steeds meer door elkaar gaan lopen, heeft dat gevolgen voor de school. Ze wordt meer en meer een plaats voor ontmoeting, expressie en sociale vorming. Dat roept eerder het beeld op van een (brink)dorp of plein dan van een afzonderlijk gebouw. Jongeren ontmoeten elkaar in 'peer groups', groepen van gelijkgezinden. Maar ook de ouders kunnen deelhebben aan dit dorpsleven, met activiteiten in de eigen groep of in contact met jongeren. De 'brede school' of 'vensterschool', die nog vaker ter sprake zal komen, vormt daarvan een voorbeeld.

Kennis

Schaalvergroting binnen het onderwijs kan ertoe leiden dat de nadruk ligt op kennisverwerving en dat het sociale leven verschaalt. De vraag is of het een het ander in de weg moet zitten. Kennisverwerving vraagt om hoogwaardige en kostbare infrastructuur in een gebouw en om flexibiliteit. Zijn er modellen denkbaar die dit kunnen verenigen met de behoefte aan geborgenheid en identiteit? Hier kwam het concept van de Rabobank ter sprake, kleinschalig aan de voorkant en grootschalig aan de achterkant. Het is een misverstand dat een grote organisatie een groot gebouw nodig heeft. Of dat alles zich onder één dak moet bevinden om het goed te kunnen beheren. Er is nog een aspect dat wellicht van een probleem in een kans kan veranderen. Kennisverwerving is steeds minder plaatsgebonden. De school als sociaal medium vraagt juist om plaatsen. Ook hier lijken modellen als die van het cluster, het brinkdorp of het plein veelbelovend om het een met het ander te verzoenen.

De school als nationale stoofpot

Abram de Swaan

Ik wil ingaan op de vraag waarom er nog scholen worden gebouwd. Dat is eigenlijk heel merkwaardig; het past niet in de lijn van algemene maatschappelijke ontwikkelingen. Toch zal de school nog wel even blijven bestaan, vermoed ik.

Onderwijs is een mondiaal gebeuren. Het is op dit moment halfdrie. In Moskou rennen de kinderen naar buiten; de bel is gegaan. In New York staan de kinderen nog onder de douche, straks worden ze opgehaald in hun bekende gele bussen. Over een paar uur beginnen ze in Japan alweer aan een nieuwe dag. In Nederland zitten de kinderen op hun stoelen te draaien, ze mogen straks naar huis. 1,1 miljoen Nederlandse kinderen gaan straks proberen heelhuids thuis te komen. Dat gaat zo overal in de centraal Europese tijdzone. Over een breedte van 120 graden gaat het onderwijs voort tussen negen en vier. Het onderwijs lijkt overal op elkaar en ziet er overal hetzelfde uit. Het gezegde 'Alle ogen zijn gericht op...' gaat overal op, zelfs in het hoogland van de Papoea's. Ook daar heeft men met bamboebladeren en stammen een schoollokaal gebouwd en zijn de ogen van de kinderen gericht op de leraar voor de klas. Ternauwernood heeft men één schoolbord. Men hoopt op meer leermiddelen van de hulpverleners. Toch neemt ook deze gemeenschap de moeite om zo'n gebouw te maken. Het idee van de schooltijden en de ruimte is ook hier al helemaal ingeburgerd.

Wereldwijd beeld

Het bovenstaande beeld van de school bestaat wereldwijd. 60 tot 80 procent van de mensen gaat tussen het zesde en vijftiende levensjaar naar een schoolachtige ruimte. Waarom doen ze dat? Omdat de nationale leiders denken dat het bijdraagt aan de nationale cohesie, de mensen er productiever van worden en alle landen onder druk staan van de VN-statistieken inzake analfabetisme. Het land dat onderaan staat, schaamt zich daarover. Ik denk zelf overigens ook dat onderwijs verbetering brengt. Je ziet nu ook dat in diverse landen de alfabetisering stukt, omdat het IMF bezuinigt.

Merkwaardig is overigens ook de relatie tussen het schoolbezoek van meisjes en het geboortetal. Hoe meer meisjes naar school gaan, hoe minder kinderen

er worden geboren. Blijkbaar brengt onderwijs de meisjes een 'zelfgevoel' bij, waardoor ze de regie van het nachtelijk huwelijksleven ter hand nemen. De deelname aan het onderwijs werkt als een schroef. Aan de basis wordt deze steeds breder, dat werkt naar boven toe door. 90 procent van alle kinderen in Europa volgt volledig secundair dagonderwijs, dat was zo'n veertig jaar geleden 40 procent. De schroef dijt dus uit en wordt nog dikker richting hbo en universiteit. Het aantal kinderen dat dit onderwijs volgt neemt eveneens toe.

Nationale communicatie

In het basisonderwijs leren de kinderen de code voor nationale communicatie: de standaardversie van de nationale taal, lezen en schrijven (om te kunnen communiceren op afstand), de vaderlandse geschiedenis (een korte uitleg van wat het woord 'wij' betekent) en aardrijkskunde (plaatsbepaling van het dorp tot de hoofdstad, ontwikkeling van het bewustzijn 'dat is ons land'). Schoolboekjes zijn uiterst nationalistisch en het schooluniform werkt als egalitaire maatregel. Op veel scholen begint men met een kleine nationale 'gebedsstonde'.

Alles is erop gericht een nationaal gevoel bij te brengen en de competentie te kweken om met andere burgers te communiceren. Architect Herman Hertzberger heeft wel eens gezegd dat de school een stad is. Daar maakt het kind kennis met de openbare ruimte. Ik zeg: de school is ook de staat. De staat is fysiek in de school aanwezig. Er is een leerplicht van zes tot zestien. Als de kinderen niet komen worden ze gehaald.

Waarom is daar niet meer weerstand tegen? De mentaliteitsontwikkeling gaat immers juist de andere kant op, van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding. Er is sprake van individuele opties en keuzes en een verschuiving van bevelshuishoudingen naar onderhandelingshuishoudingen. De vaste canons en gedragsstandaarden worden vervangen door overleg over mogelijke gedragsalternatieven. Dat gebeurt in gezinnen en op werkplekken. Mensen kunnen vaker eerlijk uitkomen voor hun voorkeuren, er wordt minder geweld en intimidatie toegepast en er vindt minder zelfverheffing boven anderen plaats. Er wordt meer rekening gehouden met meer mensen, op meer momenten. Dat zie je ook in de politiek met het poldermodel; een model dat teruggaat op de verzuiling. Alleen door onderhandelen konden de politieke leiders zaken met elkaar doen.

Deregulering

De vraag is opnieuw: waarom wordt het schoolsysteem niet ondergraven? Waarom vindt er geen deregulering plaats? Na het onderwijs is de bouw het

meest gereguleerde systeem. Ontwerpers van scholen hebben dus met een kwadratuur van de bureaucratie te maken. Krijgen zij meer ruimte voor nieuwe initiatieven?

De overvloed aan regels was ooit bedoeld voor een gelijke bejegening van de zuilen en van arme en rijke kinderen. Onderwijs worstelde met twee grote tegenstellingen: gelovig versus openbaar en lagere versus hogere klasse. De school overbrugde de klassentegenstellingen en de zuilen. Beide tegenstellingen zijn echter afgezwakt. Het woord 'arbeiderskind' bestaat niet meer, carrièrepatronen verlopen niet meer voorspelbaar.

Nu er meer wordt onderhandeld en minder gereguleerd en de tegenstellingen zijn verdampt, is het de vraag wat de school nog moet overbruggen. Moet ze een nationaal burgerschap ontwikkelen? In ons land is dat nationale element feitelijk een verborgen agenda. Kinderen krijgen hier geen 'civics' of burgerschapskunde onderwezen, zoals bijvoorbeeld wel in de Verenigde Staten gebeurt.

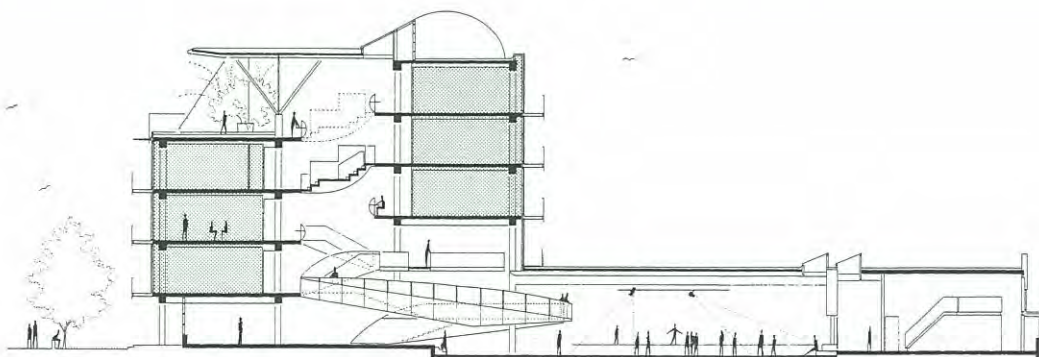

Het nieuwe spanningsveld is de multiculturele samenleving. Er is angst omdat de nationale homogeniteit onder druk staat. De aantallen nieuwkomers zijn inderdaad indrukwekkend. Op dit terrein gaan de scholen weer een rol spelen; als nationale stoofpot. Iedereen moet naar school, iedereen heeft gelijke kansen. Dat zijn weer de oude waarden.

Aanwezigheid van de school

Het multiculturele debat stimuleert fantasieën van bedreiging van het eigen. Veel van het woord 'multicultureel' is feitelijk een code voor islam. Het is ook een heel sterke beweging. Het is meer dan winti-religie en lekker roti eten. En het lost ook niet zomaar op. Het is een moeilijk verteerbaar element. Dat veroorzaakt een gevoel van onbehagen, wat het beroep op de school als eenheidsmachine versterkt. Daarom is de school nog zo sterk aanwezig. Laten we desondanks eens aannemen dat de greep van de regulering en de dwang verbreekt. Dan zou de school veel gaan lijken op de kinderbewaarplaats. Reserveer een flatje in een appartementengebouw, stop er twintig kinderen in met één onderwijzer en wat media. Dat kost heel weinig. Er zijn alleen wat aanpassingen nodig in de woonwijken. Zo werken de crèches op dit moment ook, met minimale begeleiding door personeel en minimale eisen die aan het gebouw worden gesteld. Als dat zou gebeuren, zouden opdrachtgevers en ontwerpers dus voor een hele andere markt en opgave komen te staan. Ik vermoed echter dat het niet zo'n vaart zal lopen. De bekommernis om het nationale verband zal nog wel even blijven bestaan.

Prof. dr. A. de Swaan is voorzitter van de Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek.

Verslag workshop

Sociologische en psychologische ontwikkelingen

Dit keer waren de thema's 'ontwikkelingspsychologie', 'socialisatie', 'normen- en waardenoverdracht, c.q. subculturen'. De Swaan keek naar de wereld om vast te stellen dat scholen wereldwijd hetzelfde doen, het bijbrengen van nationale codes. De werkgroepen vertrokken vanuit de nationaliteit om vast te stellen dat mensen opgroeien tot wereldburger en tot soortgenoot ('peer group', sportclub, schoolgemeenschap). Bij de grens kwamen inleider en werkgroepen elkaar tegen.

Socialisatie

Er is een ontwikkeling gaande, stelde de werkgroep 'socialisatie', van staatsburger naar wereldburger, van nationaal naar globaal. Maar even sterk is de behoefte om deel uit te maken van groepen in kleiner verband. Dat laatste wordt wel aangeduid als de 'global village', maar dat vond men te abstract. De behoefte aan geborgenheid zal er toe leiden dat mensen zich zullen groeperen op basis van gemeenschappelijke interesses, zoals sport, religie, kunst, ecologie, economie. En vanuit een binding aan de plek: regionaal en lokaal. De vraag is hoe zich dat ruimtelijk zal uitdrukken. Een aanknopingspunt is het begrip loopafstand. Scholen moeten nadrukkelijker een plek krijgen in de woonomgeving. De weg van huis naar school vormt een belangrijk element in het socialisatieproces. Die weg dreigt uit de beleving te verdwijnen. De openbare ruimte kan een bijdrage leveren aan de socialisatie. Scholen bouwen is dan ook eerder een stedenbouwkundig dan een architectonisch vraagstuk. In een van de subgroepen werd een scenario ontwikkeld waarin de openbare

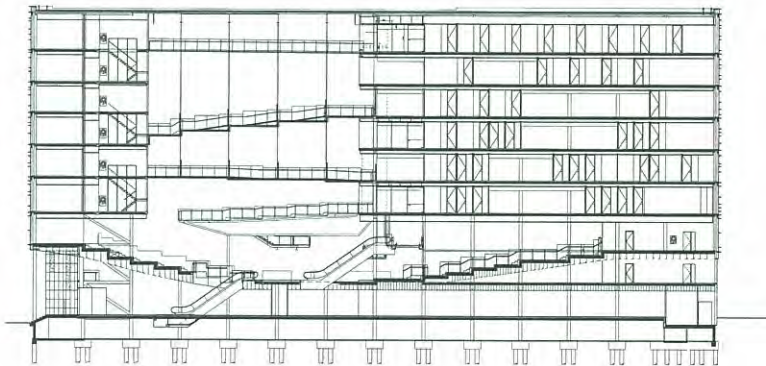
> Het restaurant in het atrium van de Ichthus Hogeschool in Rotterdam, (EEA) Erick van Egeraat Associated Architects (1996 – 2000)

ruimte niet meer bestaat. Maar de overheersende gedachte was toch dat socialisatie niet mogelijk is zonder fysieke nabijheid. Als de school er niet is om kennis op te doen maar om te leren leren, dan vraagt dat ook om samen leren: samenwerken en uit de gemaakte fouten samen lering trekken. Dit hoeft zich niet te beperken tot de groep van 6 tot 12 jaar. In principe zou je alles in één gebouw kunnen stoppen: van de crèche tot de universiteit. Voorwaarde is dat zeker de kleineren hun eigen plek behouden. De ervaring leert dat crèches wel willen aansluiten op het grotere verband maar daarbinnen aparte eenheden willen blijven.

De school wordt een gebouw voor de socialisatie. Na schooltijd blijf je er om te sporten of toneel te spelen. Dit verandert ook de positie van de ouders grondig. Nu kunnen ze soms nog de illusie hebben het monopolie te bezitten op de opvoeding van hun kinderen. Dat komt omdat de kinderen zich voornamelijk bewegen tussen het ouderlijk huis en een scala van voorzieningen waar ze worden gebracht en gehaald. Maar naarmate de school meer de kern wordt van de socialisatie, verliezen de ouders terrein aan de groepen van gelijken (peer groups). Via de school kunnen ze echter ook weer iets terugwinnen doordat ze zelf de school frequenteren, er les krijgen of bij de begeleiding van hun kinderen worden betrokken.

Normen en waarden

De maatschappij wordt steeds diffuser, stelde de werkgroep 'overdracht'. Hierdoor groeit de behoefte aan een maatschappelijke kern met vaste normen en waarden. Scholen moeten door het expliciteren van normen en waarden duidelijk stelling nemen tegen normvervaging binnen de maatschappij en het gezin. De school zou, als een van de weinige nog resterende instituties, een

'podium' kunnen zijn om inhoud te geven aan normen en waarden. Een lastige opgave met al die subculturen. Maar de brede school is het antwoord om een podium aan te bieden, een kern te vormen binnen dat web voorzieningen en activiteiten waarin iedereen is betrokken. Podium of kern klonk sommigen nog te neutraal in de oren. Men sprak van een centrale, universele en spirituele plek. De kerk is vervangen door de school met haar eigen tien geboden, nu toegespitst op de sociale opvoeding. Men was zich bewust van de snelle verschuivingen. Tien jaar geleden zouden dergelijke geluiden nog ondenkbaar zou zijn geweest. Er lijkt sprake van een heus ethisch reveil.

Accommodatie

Uitgaande van de meervoudige intelligentietheorie van Gardner wordt duidelijk dat niet alleen de school leersituaties aanbiedt. Er zijn vele leeromgevingen voor het kind. Dit was een van de redenen van de introductie van de Extended Day Programmes, de voorloper van de brede school. Leeromgevingen schuiven in elkaar door in de school ook andere voorzieningen op te nemen. Het gaat om de verbinding van de wereld van het leren met het leven. Aanleidingen zijn er genoeg. Het combineren van functies kan handig zijn voor ouders (vierentwintiguurseconomie). In de dezer dagen te verschijnen Vijfde Nota voor de ruimtelijke ordening krijgt het multifunctionele gebouw alle aandacht. De accommodatie wordt belangrijk: het maken van een geconcentreerde leeromgeving met een scala aan faciliteiten. Hoe zo'n omgeving eruitziet weet niemand precies, maar wel dat ze laagdrempelig moet zijn, zoals naar voren gebracht in het project 'Samen Naar School', ter bevordering van integratie van kinderen met meer en minder leermogelijkheden. Belangrijk is ook een groot bereik, groter dan dat van de school oude stijl, een betrokkenheid van de ouders en de samenwerking van voorzieningen op wijk-niveau. In geval van clustering op korte afstand is ook meer aandacht nodig voor de buitenruimte, die bij bestaande scholen vaak ontbreekt. Een ander voordeel van de geconcentreerde omgeving is dat de exploitatiekosten kunnen worden verlaagd. Maar dat mag natuurlijk nooit het motief zijn voor de gerichtheid op de accommodatie.

Deze geconcentreerde leeromgevingen moeten uitnodigen tot levenslang leren. Dat betekent dat er ten minste drie vormen van leren moeten worden aangeboden: 'echt' leren, reflecterend leren en vrij leren (los van het beroep). Steeds weer blijkt dat bij dit soort leeromgevingen meer in termen van een dorp dan van een gebouw moet worden gedacht. Wanneer alles is ondergebracht in een gebouw kan dat opnieuw leiden tot het gevoel opgesloten te zijn, nu zelfs van acht tot acht uur in plaats van tot halfvier.

Van onderwijzen naar leren

Wynand Wijnen

Aan de hand van vier thema's zal ik ingaan op veranderingen in het onderwijs, met name gerelateerd aan het studiehuis. Allereerst echter iets over het systeem van probleemgestuurd onderwijs, zoals we dat destijds aan de Universiteit van Maastricht hebben opgezet. Er waren klachten van studenten over het medisch onderwijs. Studenten liepen traditioneel college in grote zalen en mochten bij practica in haaien en kikkers snijden. Pas na drie jaar kregen ze contact met zieke mensen, waarvoor ze eigenlijk gekomen waren. Als je mensen wilt demotiveren, moet je dat ongeveer zo doen: laat ze dingen doen die ze niet direct gevraagd hebben en dat lang genoeg.

Door het onderwijs opnieuw in te richten, leek het mogelijk iets te doen aan de klachten. Door vakken met elkaar in verband te brengen konden studenten samenhangen gaan zien. Door meer aandacht te geven aan de beleavingswereld van de patiënten kon een eenzijdig benadrukken van 'kennen en kunnen' worden teruggedrongen. Door zelfwerkzaamheid te introduceren kon het passief consumeren van kennis worden gereduceerd. Door regelmatig te beoordelen en terugkoppeling te geven konden studenten op het goede spoor worden gehouden.

In de tweede fase van het voortgezet onderwijs spelen vergelijkbare problemen:

- de motivatie van de leerlingen moet niet bij voorbaat worden verondersteld maar worden uitgelokt;
- de verschillen tussen leerlingen moeten worden erkend. Iedereen gelijk behandelen betekent mikken op de middengroep, waardoor de betere en zwakkere leerlingen onvoldoende aandacht krijgen;
- er zijn klachten over een gebrekkige aansluiting tussen de verschillende fasen in het onderwijs.

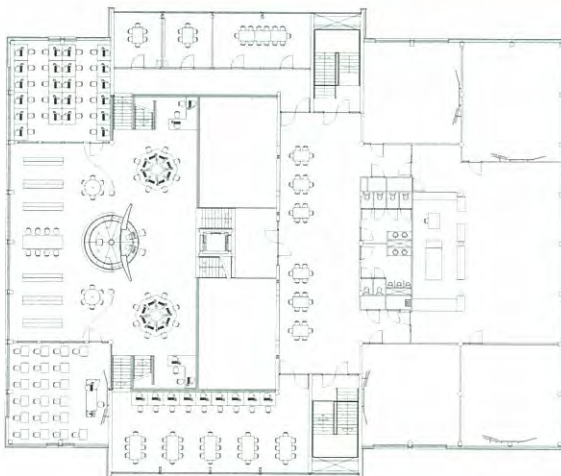
Nieuw onderwijs

Wanneer we morgen een nieuwe onderwijsinstelling zouden gaan maken, zie ik vier punten die in ieder geval de aandacht vragen. Er moet een omslag plaatsvinden:

- van onderwijzen naar leren. De docent staat nu centraal, terwijl het gaat om het leren van de leerlingen. Bevorder je het leren wel met onderwijzen? Is lesgeven geen vorm van door het leren van de leerlingen heen praten? Het leren

doen we 's avonds thuis, omdat we overdag moeten luisteren. Is dat slim?;

- van individueel naar coöperatief leren. De gigantische hoeveelheid informatie die er dagelijks bijkomt maakt het noodzakelijk dat leren meer en meer in teamverband moet worden gerealiseerd. Samenwerken bij leren heeft ook positieve effecten;
- van leerinhouden naar leermethoden. Veel informatie veroudert snel. Daarom moet de aandacht zich vooral richten op de gereedschapskist. We moeten leren hoe we informatie kunnen verzamelen, ordenen en gebruiken. Dat leer je door het te doen;

- > De hal en bibliotheek van het Bouwens van der Boijecollege in Helden-Panningen, LIAG architecten (1997 - 1999)
- > Plattegrond studiehuis, Bouwens van der Boijecollege

- van summatief naar formatief beoordelen. Leerlingen moeten aan een beoordeling iets hebben. Beoordelingen moeten daarom aangeven hoe het leren beter kan: stimuleren en motiveren in plaats van selecteren en (ver)oor-delen. Docenten moeten nu begeleiden én beoordelen. Dat is moeilijk te verenigen.

Ruim honderdvijftig jaar geleden werd het klassikaal systeem ingevoerd omdat het aantal leerlingen sterk groeide. Nu krijgen we de mogelijkheid het anders te doen, met nieuwe informatiebronnen en communicatiemiddelen. Dat wil niet zeggen dat leren binnenkort uitsluitend achter een pc in het sou-terrain zal plaatsvinden. Bij leren is interactie hard nodig, een pc kan geen docent vervangen. Docenten moeten wel een andere koers gaan varen.

Studieprogramma's

We moeten ophouden met het maken van onderwijsprogramma's en begin-nen met studieprogramma's. Onderwijsprogramma's zijn plaatsgebonden, tijdgebonden, uniformerend, statisch en hebben voor iedereen eenzelfde volgorde. Bij studieprogramma's zijn plaats en tijd facultatief. Ze zijn indivi-dueler en dynamischer en de volgorde van onderdelen is vrij. Onderwijspro-gramma's staan voor lessen, lesrooster, kennisoverdracht, proefwerkweken en zijn docent-gecentreerd. Studieprogramma's impliceren studie, studie-roosters, kennisverwerving, proefwerkroosters en zijn leerling-gecentreerd. De consequenties voor de leerling kunnen als volgt worden samengevat: van passief naar actief leren, van volgend naar richtinggevend, van afhankelijk naar onafhankelijk en van motivatie met een vraagteken naar motivatie met

een uitroepeteken. Ook voor de docent zijn er consequenties aan verbonden: van sturen naar begeleiden (spreekuur in plaats van lesuur), van antwoorden geven (soms op niet-gestelde vragen) naar vragen stellen, van voorschrijven naar mogelijk maken en van leren in de klas naar leren in bibliotheek of studielandschap, daar waar de leermiddelen zijn.

Nieuwe gebouwen

De gebouwen moeten een krachtige leeromgeving worden in plaats van een onderwijsomgeving. Ze moeten zo worden ontworpen en ingericht dat het leerproces wordt gestimuleerd. Nu is in veel gebouwen alleen frontaal-klassikaal onderwijs mogelijk. Een krachtige leeromgeving:

- nodigt uit tot leren, actief en zelfstandig;
- is gevarieerd; je ziet waar je bent en er zijn veel informatiebronnen;
- is flexibel en laat daardoor vele werkvormen toe.

Een krachtige leeromgeving oogt fraai en aantrekkelijk. Kinderen moeten er zich thuis kunnen voelen. Ze moet functioneel zijn voor leerling en docent. Ook de docent moet een eigen werkplek hebben, gevarieerd en afwisselend. Er zijn hier inmiddels goede voorbeelden van, zoals het Bouwens van der Boijecollege in Helden-Panningen, waar een heldere scheiding bestaat tussen het klassendeel en het studiedeel.

Waarom is van het bovenstaande nog zo weinig gerealiseerd? Omdat er een cultuuromslag moet komen, bij leerlingen, ouders, docenten en de maatschappij in het algemeen. In andere sectoren zijn overigens vergelijkbare ontwikkelingen aan de gang. Ook de gezondheidszorg wordt van aanbod-gestuurd vraag-gestuurd. In het bedrijfsleven wordt gewerkt met zelfsturende teams. Een cultuuromslag in het onderwijs heeft echter tijd nodig. Vaak ontbreken ook de middelen. Maar als we erkennen dat leerlingen verschillend zijn dan moeten ze ook verschillend worden behandeld. Erkend moet worden dat variatie en flexibiliteit stimulerend werken, ook voor de docent. In de huidige situatie weet een docent nu al wat hij of zij over een half jaar, op de eerste dag van de maand, moet behandelen. Is dat aantrekkelijk?

Prof. W.H.F.W. Wijnen is emeritus hoogleraar onderwijskunde van de Faculteit der Geneeskunde van de Universiteit van Maastricht.

Verslag workshop

Pedagogische en onderwijskundige ontwikkelingen

Er werd in de drie werkgroepen gefilosofeerd en getekend aan de hand van respectievelijk het thema 'technologie', 'levenslang leren', en de kwestie of het onderwijs vraag- of aanbod-gestuurd dient te zijn. Wijnen sprak over de nieuwe lay-out van het onderwijs en de mogelijke vertaling van een krachtige leeromgeving in ruimtelijke en architectonische vormen. Voor de werkgroepen was deze ronde deels een herhalingsoefening, deels een gelegenheid de voorstelling van de school als een stelsel van krachtige leeromgevingen aan te scherpen.

Technologie

De invloed van de technologie zet aan tot de voorstelling van een wereld waarin het onderwijs *footloose* is geworden. Iedereen afzonderlijk gaat zijn onderwijs halen in een virtuele omgeving. Het onderwijs wordt een groot LOI. Zo ver weg is dat niet. ICT in het hbo-onderwijs betekent nu al het gebruik van intranet, leerlingvolgsystemen en eigen portfolio's. De snelle veroudering van de stof maakt dat de nadruk verschuift van het wat naar het hoe, het leren leren. Maar er zijn ook retroactieve trends. Het LOI werd pas een succes, merkte een van de deelnemers op, toen men naast het schriftelijk onderwijs ook bijeenkomsten ging organiseren.

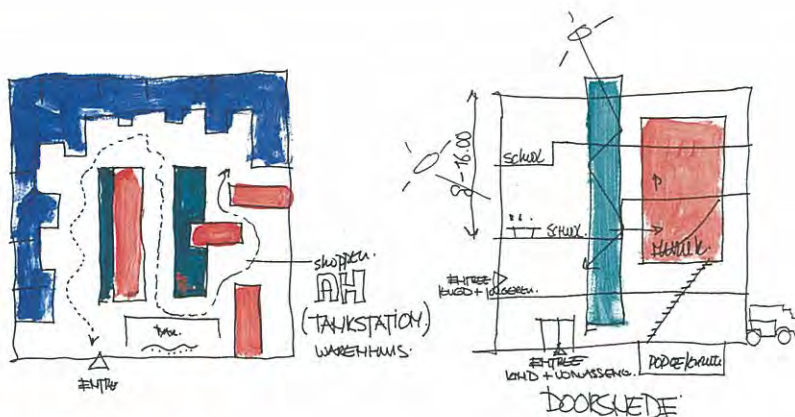
Een zekere scepsis viel dan ook te beluisteren. 'Wat voegt de technologie nu eigenlijk toe behalve snelheid?', 'De technologie is al overal, laten we daar niet te lang bij stilstaan.' De vraag is hoe je mensen aan het leren krijgt, vooral ook de mensen met achterstanden. Daar heb je mensen voor nodig die

enthousiasme uitstralen en aangeven hoe je met de overweldigende hoeveelheid informatie moet omgaan. Het studiehuis is een mogelijkheid, maar vraagt in plaats van minder misschien nog wel om meer begeleiding en direct contact. Dit leidde tot de gedachte dat zelfs het gebouw als een dorp moet worden opgevat. Aan een 'plein' kunnen algemene functies worden ingericht. Daar zitten ook de docenten aan hun balie. Men gaat 'de stad in' voor specialistische kennis. Je wordt gezien, je loopt niet verloren, maar je kunt net als in de Drentse brinkdorpen ook je eigen gang gaan.

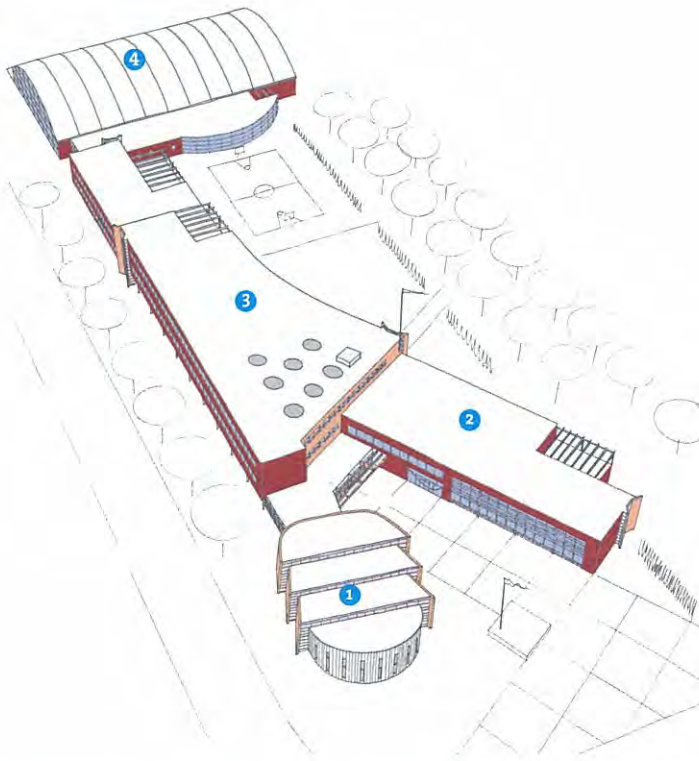
Levenslang leren

In de laatste Miljoenennota wordt opgemerkt dat ouderen achterstanden opdoen en daardoor afhaken. Voor de werkgroep 'levenslang leren' was het aanleiding nog eens de noodzaak tot bijscholing te onderstrepen en de creatie van adequate ruimtes daarvoor. Als ouderen weer naar school komen vraagt dat om meer aandacht voor veiligheid en nabijheid. Jong en oud helpen elkaar over en weer. Dat betekent niet per se dat men naar dezelfde plekken gaat. Ouderen willen ook een eigen sfeer. Architecten kunnen daar voor zorgen. Ook kunnen groepen een omgeving zelf naar hun hand zetten. Een van de deelnemers, student aan de Academie van Bouwkunst in Rotterdam, vertelde dat men zich aanvankelijk niet thuis voelde in het nieuwe onderkomen, opgenomen in een groot gebouw voor hbo-onderwijs. Er ontwikkelde zich een gezonde territoriumdrift, wat er toe leidde dat men alsnog een eigen plek wist te maken. In het hbo was de laatste jaren een sterke tendens tot schaalvergroting en concentratie aanwezig. Het mbo vormt echter het levende bewijs dat een grote organisatie niet per definitie een groot gebouw nodig heeft. Hier wordt, zo vertelde de directeur Huisvesting van het Albedacollege in Rotterdam, op de regionale schaal gezocht naar de ideale verbinding van

klant en onderwijsinstelling. Dat kan leiden tot een soort lotsverbondenheid op een grotere schaal. De menselijke maat en de regionale schaal verdragen zich met elkaar bij een goed allocatie- en huisvestingsbeleid. Management van de menselijke maat wordt hier in praktijk gebracht.

Er dienden zich nieuwe beelden aan om het idee van een losse structuur met handhaving van een levendig micromilieu weer te geven: de markthal, de bibliotheek, de campus. Of in hedendaagse termen: het onderwijs als een netwerk van voorzieningen, gedefinieerd als een reeks van plekken: thuis, internetcafé, universiteit, basisschool, mediatheek, et cetera. Binnen dit netwerk of 'meerdimensionale matrix' stelt men zelf zijn menu en traject samen. Toch bleek steeds weer hoezeer de groeiende mobiliteit tot onzekerheid leidt over de school van de toekomst. Dit kwam in de werkgroepen tot uitdrukking in twee extreme opvattingen. De ene was dat de mobiliteit ervoor zorgt dat het niet meer uitmaakt waar de school staat. De periferie is net zo 'centraal' als het stadscentrum. De andere was dat levenslang leren en de socialisatiefunctie van de school juist nabijheid en veiligheid weer belangrijker maken, samengevat in het begrip 'loopafstand'.

Het gestapelde programma

Gert Middelkoop

De marktwerking in het onderwijs neemt hand over hand toe. Ik kan daar een heel somber verhaal over houden, maar het levert ook kansen op. Neem de vensterscholen in Groningen. De wethouder zette de schouders eronder, er vond een koppeling plaats met welzijn en de buurt. Dat zijn inspirerende voorbeelden. Ook zijn er in ruimtelijk opzicht interessante mogelijkheden, door relaties te leggen met stedenbouw en ruimtelijke ordening.

Onderwijs als merit-good

Onderwijs is een quasi-collectief goed. Het kan in principe uitstekend via de markt en het bijbehorende prijsmechanisme worden geleverd. In de VS gebeurt dat ook. In ons land bestaan daar echter bezwaren tegen. Onderwijs kan worden beschouwd als een 'merit-good'. Het is goed voor de hele maatschappij en bovendien een economische motor. Door te investeren in human capital wordt er geïnvesteerd in het vermogen van de maatschappij. Vandaar dat het prijsmechanisme in het onderwijs is uitgeschakeld. Door een brede toegankelijkheid kunnen maatschappelijke tegenstellingen worden geslecht.

Toen begin jaren tachtig werd voorgesteld de collegegelden te verhogen, riep dat onmiddellijk een discussie op over het prijsmechanisme als uitsluitingsmechanisme. Het probleem van quasi-collectieve goederen is dan ook dat in tijden van publieke armoede en private rijkdom (de dagen van Reagan en Thatcher) de kwaliteit onder druk komt te staan. Dat geldt voor het onderwijs, maar ook voor bijvoorbeeld de bejaardenzorg. De eerste bejaardenhuizen zijn al gesignaleerd waar je tegen betaling van 7.000 tot 10.000 gulden in de maand perfect wordt verzorgd. Zo is er ook sinds kort de eerste privé-basis-school. Prijskaartje: 30.000 gulden per jaar. Eerder hadden we al het Luzac-college, als een soort bezemwagen voor rijke kinderen die het niet redden op de middelbare school. De consument wil zelf zorg en onderwijs kunnen inkopen en wil daar ook (veel) voor betalen. Het publieke onderwijs zit in het slop. De privatiseringstendens zal de komende jaren zeker doorzetten, geholpen door de welvaartsstijging. Door de hoge regeldichtheid kan de onderwijssector geen kant op.

Naar een grotere schaal

Deregulering, zowel functioneel als territoriaal, moet uitkomst bieden. Functioneel gaat het om schoolbesturen die meer zelfstandigheid krijgen. Ook wordt het toezicht geëxternaliseerd, de overheid wordt op afstand gezet en de maatschappelijke oriëntatie van de instellingen wordt gewaarborgd door allerlei mensen uit het bedrijfsleven in de Raad van Toezicht te zetten. Ook treedt er een schaalvergroting op. Zie bijvoorbeeld de nieuwe basisschool in de Vinex-locatie Getsewoud bij Nieuw-Vennep met 2.700 (!) kinderen. Naast onderwijskundige gevolgen heeft zo'n omvang ook enorme consequenties voor bijvoorbeeld de logistiek: al die ouders die 's ochtends met de Volvo de kinderen bij de school willen afzetten en vastlopen in een enorme file.

Deze ontwikkelingen treden ook op in andere sectoren (gezondheidszorg, volkshuisvesting). Thuiszorg- en woningcorporatie-directeuren verdienen al gauw een miljoen gulden salaris per jaar. Er wordt steeds meer geld uit 'de markt' binnengehaald, waardoor de cultuur verandert. Vroeger werd alles geregeld vanuit Zoetermeer. Nu komen andere partijen in beeld, zoals de afnemers van leerlingen. Scholen richten zich op de arbeidsmarkt (zie de NOVA-certificaten). De duale leertrajecten zijn aan een opmars bezig. Ook de ouders manifesteren zich nadrukkelijker. Zij eisen dat de scholen kwaliteitslijsten publiceren, waardoor deze zich op hun beurt gedwongen zien zich meer bezig te houden met de kwaliteit van het onderwijs.

Ook in onderwijsvormen is een deregulering ophanden, in samenhang met regionalisering. Op een hbo in Twente kun je tegenwoordig al afstuderen op

golfterreinen. In het hoger onderwijs zijn de categorale scholen (gymnasia, kleinschalige mavo's) inmiddels veel populairder bij afnemers en ouders. Ook daar is een privatisering aanstaande.

Maatwerk per plek

Territoriale decentralisatie betekent ter plekke maatwerk leveren. In Groningen worden welzijn, openbare orde en onderwijs gekoppeld. In Amsterdam is er een initiatief voor jonge statushouders, om onderwijs, scholing en huisvesting te koppelen, als bij het vroegere internaat.

Het koppelen van functies kan overigens ook stigmatiserend werken. Wanneer in een achterstandsgebied welzijn aan de school wordt toegevoegd en ook de politie nog drie keer in de week langs komt, is dat lastig qua beeldvorming.

In Friesland zijn enkele woningcorporaties bezig om in kleine kernen zoveel mogelijk programma bij elkaar te rapen. Zo kan er in kernen van een paar duizend inwoners toch een cluster aan publieke voorzieningen ontstaan, waar ook de school een onderdeel van kan uitmaken. Hier ligt ook een belangrijke relatie met het spreidingsbeleid. Er is op dit moment een tendens tot segregatie van bevolkingsgroepen. Het belang van onderwijs als vestigingsplaatsfactor voor huishoudens is sterk gegroeid. Jonge tweeverdieners zijn erg kien op de combinatie van arrangementen en nabijheid. Scholen kunnen daar op inspelen. Dit zal worden versterkt wanneer de prijs van het onderwijs gaat werken als een uitsluitingsmechanisme. De vraag waar het om draait is of de kwaliteit van het openbaar onderwijs mee omhoog gaat.

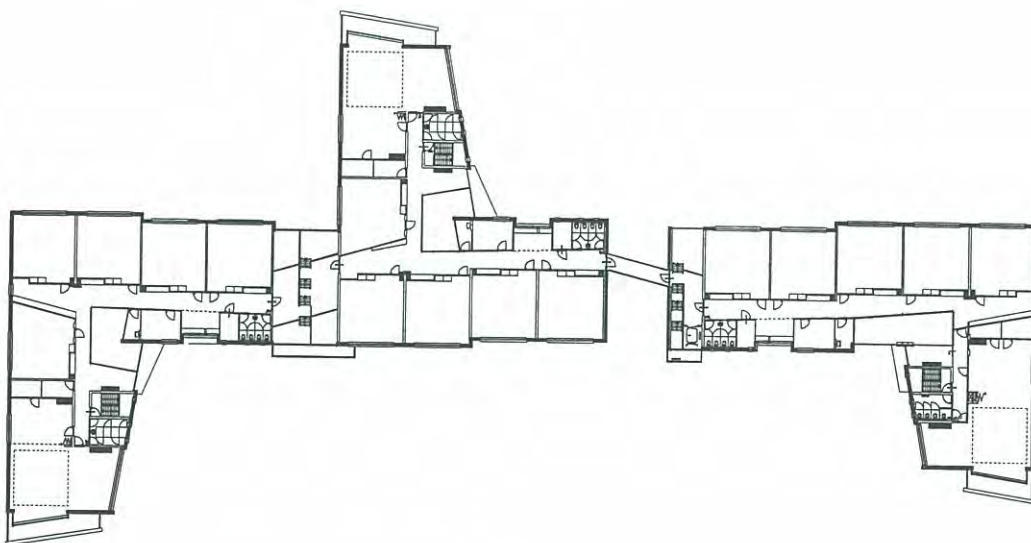

Koppeling aan stad

In ruimtelijk opzicht kan de koppeling tussen het onderwijs en de steden worden versterkt. Studenten hingen er eerst een beetje bij, maar zijn nu een belangrijke groep in de stad geworden. Men spreekt dan ook van 'de nieuwe stedelingen'. Als universiteit of hogeschool moet je daar meer mee doen. Waarom koopt de Haagse Hogeschool niet drie straten op in de Schilderswijk? Zet er een goede copyrette bij en voilà. Dat sluit veel meer aan bij de woonwensen van studenten dan zo'n treurige studentenflat bij het station. We moeten meer dan tot nu toe programma's met elkaar verbinden. Dat kan bijvoorbeeld door het technisch onderwijs te verbinden met informele werkgelegenheid. Koppel de recycling van wasmachines aan werkervaringsplaatsen en het opleidingsprogramma van Miele. Daar zit men te springen om goede monteurs. Zo kunnen onderwijsinstellingen de banden met werkgevers aanhalen en tegelijk hun onderwijs op peil houden.

Ook architecten zouden meer met dat soort gestapelde programma's moeten werken. Het is van groot belang dat de moderne 'schoolarchitect' zich verdiept in nieuwe concepten en de vormgeving daarvan. Naar mijn idee gaat het daarbij om solide gebouwen, die veel uiteenlopende programma's kunnen bevatten.

Drs. G.W. Middelkoop is universitair docent planologie aan de Universiteit van Amsterdam en directeur van Bureau Middelkoop te Heemstede.

Verslag workshop

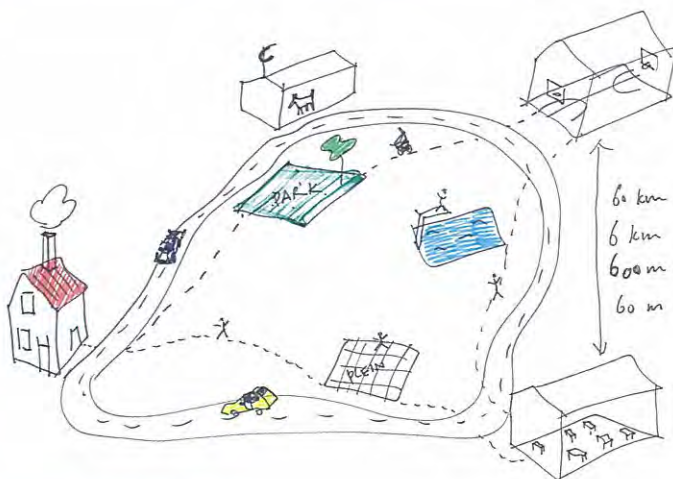
Ruimtelijke ontwikkelingen

De voor de werkgroepen vastgestelde thema's waren 'organisatie van het onderwijs', 'de school als ondernemer' en 'de school in de omgeving'. Middelkoop wees erop dat onderwijsinstellingen een geduchte factor kunnen worden in de ruimtelijke planning en stedenbouw van gemeenten. Ze zijn daarin niet alleen passief object maar vertegenwoordigen ook macht: in getal, kapitaal en onroerend goed. Kortom, als schaakstuk op het bord van de gemeentelijke stedenbouw en ruimtelijke economie. De werkgroepen gingen daar moeiteloos in mee.

De werkgroep 'school als ondernemer' ontvouwde de gedachte van de school als holding – een mengvorm van een commerciële en een sociale onderneming – met een bestuur/directie en werkmaatschappijen. Als voorbeeld werd genoemd de Triodosbank. De sociale projecten kunnen worden gecompenseerd door winstgevende projecten, zoals een eliteschool.

Kerntaak voor het bestuur is het opsporen en uitpeilen van de doelgroepen. Dan kunnen de onderwijsvoorzieningen daar worden neergezet waar ze thuishoren. Naast differentiatie in geboden leerstof kan de holding ook differentiëren in gebouwtypen, elk met een optimale locatie: de beleggersschool, de veilige school, de schouwburgschool, de ecoschool, de sociale school, de stapelschool, de bedrijventerreinschool, de universiteitsschool. De aard en samenstelling maar ook de inpassing, de architectuur en de inrichting, moeten van stad tot stad en van plek tot plek worden bekeken.

Dus moet er beter worden nagedacht over de samenhang van stedenbouw,

gebouwbeheer en architectuur. De uitkomsten dienen in een meerjarenplan te worden neergezet. Het gaat niet langer om huisvesting *sec*, maar om het maken van optimale constellaties. Vroeger deden de provincies dit, maar tegenwoordig ontbreekt de planningsautoriteit die een en ander coördineert. De stapeling van programma's is een braakliggend terrein. Als stelregel kan daarbij worden gehanteerd dat in het primair onderwijs de maatschappij naar de school moet worden gebracht. In het voortgezet onderwijs moet de school naar de maatschappij worden gebracht. De vraag is of de school dan nog als apart gebouw herkenbaar moet zijn.

De werkgroep 'beleid' kwam met enkele concrete aanbevelingen. Het landelijk beleid moet aansturen op inhoudelijke onderwijsvernieuwing, de huisvesting is meer een zaak van de gemeenten. Deze moeten zich sterk maken voor de oprichting van een huisvestings-expertisecentrum, wat zou kunnen worden aangehaakt aan de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG). Zo'n centrum moet de betrokken partijen inspireren: gemeenten, private partners, schoolbesturen, welzijnsorganisaties. De gemeente moet de regie voeren, want zij heeft het geld en moet zorgen voor afstemming op het stedenbouwkundig beleid, het welzijnsbeleid, de ruimtelijke ordening, et cetera.

Stedenbouw

Scholen moeten elk hun eigen reikwijdte en karakter hebben, passend bij de leer- en levensfase van de gebruikers. Ze moeten meegroeien met de ontwikkeling van het kind. De basisschool is bij voorkeur kleinschalig en intiem, met de juiste basisvoorzieningen. De middelbare scholen verdragen een wat ruimere schaal. Ze zijn ook nu vaak al duidelijk zichtbare elementen in de stad, gekoppeld aan routes en zichtassen. Bij universiteiten staat de blikverruiming op de grote wereld voorop. Zij zijn gekoppeld aan de infrastructuur en haltes van openbaar vervoer.

Ook moet er een samenhang zijn tussen het karakter van de school en haar situering in of buiten de stad. Bij scholen in de stad hoort een extraverte cultuur. Ze danken hun aantrekkingskracht aan de (historische) ligging en culturele binding met de binnenstad. De school kan een 'cultureel hart' zijn door plaats te bieden aan bijvoorbeeld theateractiviteiten. Bij een school in het groen buiten de stad zou het landgoed model kunnen staan, met een romantische uitstraling. Eigenaren van landgoederen verpachten hun terrein aan (met name) privé-scholen. In combinatie met sportaccommodaties en podia kunnen ze ook uitgroeien tot een regionale voorziening. (Basis)scholen in nieuwbouwwijken, zoals de Vinex-locaties, moeten een goed herkenbaar en bereikbaar podium vormen in de wijk.

Slotdiscussie

Na de workshops over de vier thema's werd in de slotdiscussie een eerste balans opgemaakt. In een forum namen zes workshopdeelnemers zitting, respectievelijk drie mensen uit de onderwijswereld en drie architecten: Hamza Lemouesset, Froukje Hajer, Grytsje Durkstra, Pierre Maas, Jaap Nieskens en Siebren Baars. Discussievoorzitter Felix Rottenberg opende de discussie met de bekentenis dat hij bij de STARO-workshop aanwezig wilde zijn vanwege een fascinatie met de ambachtsschool van architect Duiker. Rottenberg zat zelf op de openluchtschool van Duiker in Amsterdam-Zuid, vanwege een chronische verkoudheid. 'Nu ik hier ben, herken ik ook dit gebouw.' Ook sprak het STARO-initiatief hem aan. Naar eigen zeggen is Rottenberg een fervent onderwijsliefhebber; hij bezoekt zelf ook regelmatig scholen. Voor de huidige situatie in het onderwijs heeft hij weinig goede woorden over: 'In Amsterdam erger ik me kapot aan de lokale praktijk. Maar ook premier Kok heeft het niet begrepen. Hij heeft net geroepen dat het prima gaat in het onderwijs. Daarom schrijf ik ook vandaag boven mijn column in *Het Parool*: "Kok is out of touch". Het gaat niet goed.'

Favoriete scholen

In een eerste vragenronde vraagt Rottenberg de architecten in het forum naar hun favoriete scholen. Jaap Nieskens wijst op het Helen Parkhurst College in Almere, een school voor daltononderwijs. 'Ruimtelijk zitten daar bijzondere dingen in. De school is opgebouwd uit vier elementen, die elk herinneren aan de kleinschaligheid van de basisschool. Men begint daar al in de brugklas met het studiehuis. De studieplekken zijn rondom de theorielokalen gegroepeerd. Eigenlijk zijn het vier dorpen, waar het marktplein tussendoor slingert.'

Siebren Baars noemt het Jac. P. Thijssen College in Castricum, vanwege de integrale toepassing van het studiehuis: 'De leerlingen zijn aan het werk en moeten om halfzes echt naar huis worden gejaagd. De kinderen vinden het leuk op school; het is een stimulerende leeromgeving. Er zijn faciliteiten en de ruimten zijn hoogwaardig ingericht. Door de eigenheid van de ruimten kunnen leerlingen zich er mee identificeren.'

Pierre Maas is enthousiast over een college in Veghel, waar zijn bureau gevraagd werd de bestaande schoolgebouwen voorraad aan te passen. Een interessante opgave, aldus Maas: 'We hebben één gebouw helemaal getransformeerd. De gymzaal zit nu op de eerste verdieping. De school zelf ging daar ook heel ver in. Nu heeft het bijna een academische allure.' En passant pleit Maas voor enthousiaste opdrachtgevers, die met het spreekwoordelijke bord

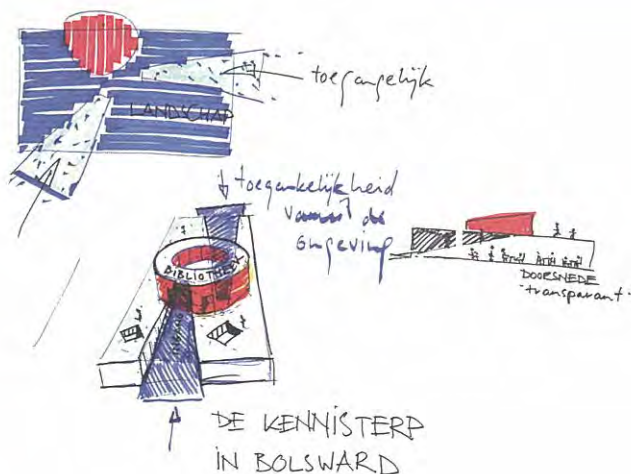
voor de kop en veel doorzettingsvermogen aan de scholenbouw beginnen. Ook de steun van een wethouder met visie is in zijn optiek zeer noodzakelijk.

Navelstaren

Wanneer Rottenberg Grytsje Durkstra naar de toestand van het onderwijs vraagt, volgt een bezorgde analyse: 'Wat mij irriteert en zorgen baart is het speciaal onderwijs. De interne gerichtheid is daar groot. En dat terwijl de school midden in de wereld moet staan. Er is lang gezegd dat de kwaliteit van het speciaal onderwijs wel goed was. Men was daar zelf echter niet kritisch op. Gevolg: verouderde methoden en een traditioneel omgaan met de ruimte. Kijk meer naar buiten en naar de maatschappij. In Twente heeft een aantal scholen voor ZMOK en ZMLK de weg naar de maatschappij wel gevonden. Eén school zit dan wel in barakken in het bos, maar heeft door haar boeiende leeromgeving de jongeren heel veel te bieden.' Froukje Hajer wijst op een meer algemeen probleem: het sectoraal denken. 'Er is een gebrek aan regie. De gemeente moet de huisvesting van scholen realiseren; ze kan in principe multifunctionele scholen mogelijk maken. Men denkt echter heel sectoraal, vanuit de eigen invalshoek. Daardoor treedt versplintering op. Al met al zijn er daarom nu weinig leuke gebouwen waar je als kind naartoe kan.' Hamza Lemouesset geeft aan dat de workshop hem veel nieuwe inzichten heeft verschaft. Een gevaarlijke ontwikkeling in zijn optiek is de grootschaligheid van nieuwe scholen en de alles-onder-één-dak-gedachte: 'Kinderen zitten van 8 tot 8 opgesloten. Het is een soort Albert Heijn waar je je kind naartoe brengt. De Albert Heijnisering van de opvoeding; daar kunnen we nog meer op ingaan.'

> Felix Rottenberg tijdens de slotbijeenkomst
> Schets, geproduceerd tijdens de workshop

Visievorming

Durkstra en Hajer pleiten voor meer bezinning bij de start van een huisvestingstraject voor een school. Volgens Grytsje Durkstra gaan veel schoolbesturen vaak uit van verouderde ideeën: 'Wat ik boeiend vond in deze workshop, is dat architecten zeggen dat zij ook niet gelijk achter de tekentafel willen springen. Men wil eerst analyseren waar scholen met hun onderwijs naartoe willen.' Froukje Hajer valt bij: 'In de praktijk zien we veel dat architecten geconfronteerd worden met een programma van eisen waar eigenlijk geen visievorming aan vooraf is gegaan. Waarom wil een schoolbestuur het zo?' De brede of vensterschool lijkt hét antwoord op veel vragen die in scholenbouwland leven. Maar niet iedereen is overtuigd. Zo zet Jaap Nieskens vraagtekens bij het dagelijks beheer van brede scholen: 'Overdag wordt een lokaal gebruikt door de school, maar 's avonds zit daar de ijshockeyvereniging. Moeten we dan alles in zo'n lokaal gaan afsluiten?'

Ook Hamza Lemouesset is er niet voor om bijvoorbeeld een politiekantoor in een school onder te brengen, omdat daarmee een school te veel wordt geëtiketteerd. In praktisch opzicht constateert Froukje Hajer dat de bestaande schoolgebouwen niet zijn toegerust voor alle activiteiten die ouders en leerlingen zouden willen. Uiteraard zijn er ook voorstanders. Kees Hilhorst, locatiemanager van een vensterschool in Groningen, wijst op de voordelen van het breed samengestelde complex: 'De allochtone moeders gaan nu ook naar de opvoedwinkel en de bibliotheek, omdat ze toch al in het gebouw komen bij het brengen en halen van de kinderen.'

Bestuurlijke visie

Felix Rottenberg concludeert aan het slot van de discussie dat er vooral op bestuurlijk niveau visie moet worden ontwikkeld: 'Daar worden de beslissingen genomen.' In zijn slotwoord betitelt Rottenberg de virtuele school, waar bij kinderen leren achter de pc, als 'grote onzin'. 'Mensen zijn altijd op zoek naar collectieve ruimtes. Wanneer die goed zijn gebouwd, prenten zij zich in je geheugen voor de rest van je leven. De atmosfeer in de school, de kleuren, de stemmingen, de geur, het geluid: dat blijft je bij. De kwaliteit van het gebouw maakt mede uit of iemand later deel kan uitmaken van de gemeenschap. Misschien is het wel tijd voor de nieuwe generatie openluchtscholen.'

Beschouwingen

- > Ton Verstegen Netwerk en samenschooling
- > Ed Schüssler Decennium van dilemma's
- > Matthijs de Boer School en stad

- > Bovenaanzicht computerruimte Ichthus Hogeschool in Rotterdam, (EEA) Erick van Egeraat Associated Architects (1996 – 2000)

Netwerk en samenscholing

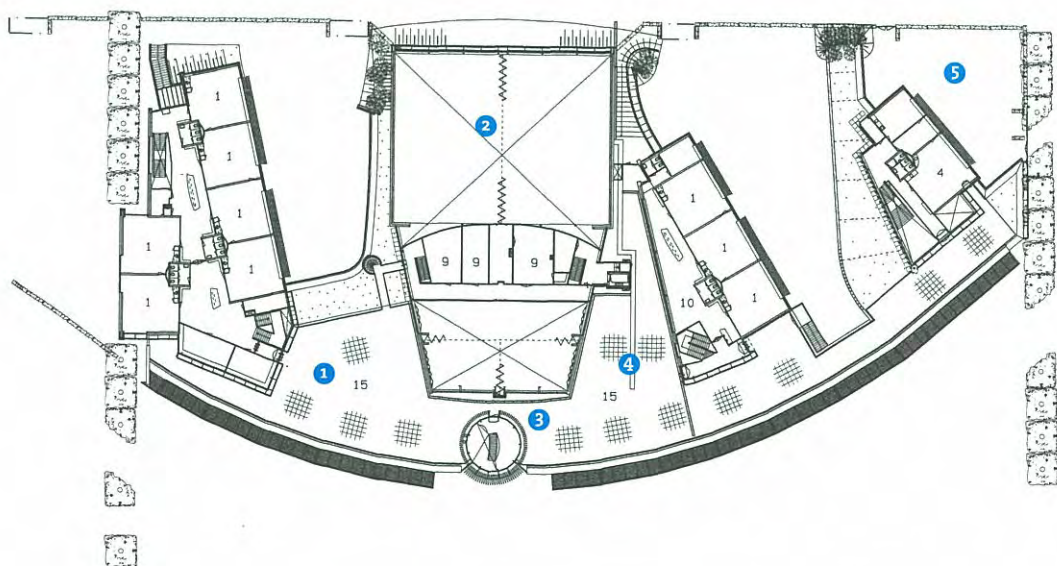
Ton Verstegen

Inleiding

Zal de school oplossen onder invloed van digitalisering, mobiliteit en virtuele netwerken? Nee, zo is de algemene verwachting, maar het leidt wel tot een herwaardering van de school als gebouw, ook in relatie met de omgeving. Vandaar de grote belangstelling tijdens de workshop voor begrippen als bereikbaarheid, nabijheid en loopafstand. Het gebouw in de concrete omgeving van buurt, wijk, stad en van centrum, periferie of buitenwijk, was het eigenlijke onderwerp. Dat wil niet zeggen dat de invloed van de ICT niet werd onderkend. Maar typerend was de constatering van een van de deelnemers dat 'het LOI pas een succes werd toen het ontmoetingen ging organiseren'. De ooit hooggespannen verwachtingen met betrekking tot de informatiemaatschappij worden geleidelijk wat gerelativeerd. Papier zou verdwijnen werd wel gezegd, maar er wordt meer papier gebruikt dan ooit. Een andere geliefde voorspelling was 'de dood van de afstand' en de 'dood van de werkplek'. Maar tijdens de workshops is geen woord zo vaak gevallen als dat van 'loopafstand'. En wat voor de werkvloer geldt, zal hoogstwaarschijnlijk ook voor de onderwijsvloer gelden: de sociale aspecten ervan blijven belangrijker dan werd aangenomen. Men blijkt beter te leren in een groep met direct oogcontact dan in zijn eentje achter het beeldscherm. En zeker voor het voortgezet onderwijs geldt dat het ontmoeten van leeftijdsgenoten net zo belangrijk is geworden als het eigenlijke leren.

Socialisatie

De school vertegenwoordigt een levensfase waarin identiteiten worden gevormd. Identiteit duidt altijd op een relatie, zoals van een 'ik' of een 'wij' met een omgeving. Zeker is dat die relatie de laatste decennia losser is geworden. Betekent dit nu dat identiteiten steeds verder versnipperen, zoals wel wordt gevreesd. Of dat die ik en wij bezwijken onder het bombardement van indrukken en informatie? Door sociologen zijn hierover altijd twee ogenschijnlijk tegenstrijdige vermoedens geuit. Het 'teveel' zou het ontstaan van uniforme en neutrale regels en gedragsvormen in de hand werken. Of het zou juist, vanwege de onmogelijkheid om uniforme regels op te leggen, de tolerantie voor afwijkend gedrag vergroten. Uniformering of veelkleurigheid, daarmee zitten we midden in de paradox van de multiculturele samenleving.

- > Het speelplein op de verdiepte sportzaal van de brede school De Esmarke in Enschede, Teeuwisse & Willems (1996 – 1999)
- > Schets plattegrond met 1) basisschool, 2) sportzaal, 3) wijkcentrum, 4) basisschool, 5) kinderdagverblijf

De verschillen in benadering kwamen tot uiting in de lezingen van De Swaan en Van Steenberghe. De Swaan benadrukte de school als een instituut dat los van plaatselijke omstandigheden onverminderd uit is op het kweken van een (nationale) identiteit. Van Steenberghe zag juist overal aanzetten tot een postmoderne verscheidenheid. De Swaan stelde dat het nieuwe spanningsveld ligt bij de multiculturele samenleving en de angst dat de nationale identiteit verdwijnt. De school krijgt de rol toebedeeld van 'nationale stoofpot'. Van Steenberghe was eerder beducht voor een postmoderne onverschilligheid, het 'anything goes'. De inleiders keken naar hetzelfde maar vanuit verschillende hoeken. Dat is niet erg en zelfs gewenst, want we weten dat juist dan diepte ontstaat. Dat bleek ook tijdens de discussies in de workshops. De paradox werd daar als volgt samengevat: iedereen heeft behoefte aan veiligheid en respect, maar ook aan identiteit en eigenheid. Als men het over basisregels eens kan worden ('de tien geboden') dan kunnen op grond daarvan duizend bloemen bloeien. De school moet een vaste kern of een podium vormen, of zelfs een spirituele plek als een tempel, waar inhoud kan worden gegeven aan algemene normen en waarden. Maar de school moest, zo vonden ook, de ruimte bieden voor groepsvorming op basis van levensfase ('peer groups', ouderen), religie of gemeenschappelijke interesses. In de architectuur zien we momenteel ook deze tweeledigheid. Aan de ene kant is er een neutrale, zwijgende, gladde of 'supermoderne' architectuur in opkomst, die zich weinig aantrekt van landsgrenzen. Anderzijds krijgen ook in Nederland de laatste jaren belangrijke postmoderne architecten prestigieuze opdrachten, zoals Michael Graves of Rob Krier, die uitgaan van historische bouwvormen. 'In de architectuur doet de globalisering zich voor als een januskop', schreef Bernard Hulsman in *NRC Handelsblad*. 'Juist de digitale en hypermobiele mens verlangt naar gebouwen die reageren op de "context", een eigen "plaats" bieden en zo een onverwisselbare "identiteit" creëren.'

Van pelgrim naar nomade

De toegenomen beweeglijkheid in de onderlinge betrekkingen en de mobiliteit en schaalvergroting – van de bewoners in het stedelijk netwerk, maar ook van de leerlingen in het onderwijskundig netwerk – leiden misschien niet tot de fragmentatie of ineenstorting van identiteiten, ze vergroten wel de vrijheid om 'inconsistent te zijn in het vormgeven van een levenswijze'.¹ Omdat men kan gaan en staan waar men wil wordt het juist gemakkelijk om lokale, familiale en 'parochiale' bindingen (verenigingen, sportclubs, scholen) te creëren en te onderhouden. Volgens de socioloog Zygmunt Bauman is de moderne mens geëvolueerd van pelgrim tot nomade. De pelgrimstocht was

een project waarin het vormgeven van een identiteit gedurende de gehele levensweg werd afgewikkeld. De nomade gaat door een reeks van identiteiten die telkens opnieuw moet worden samengesteld. Er wordt niet langer gestreefd naar een eenduidige structuur tussen de afzonderlijke halteplaatsen. Dit opent de mogelijkheid voor inconsistenties in de afgelegde levensweg, waarin voormoderne, moderne en postmoderne elementen broederlijk naast elkaar bestaan.

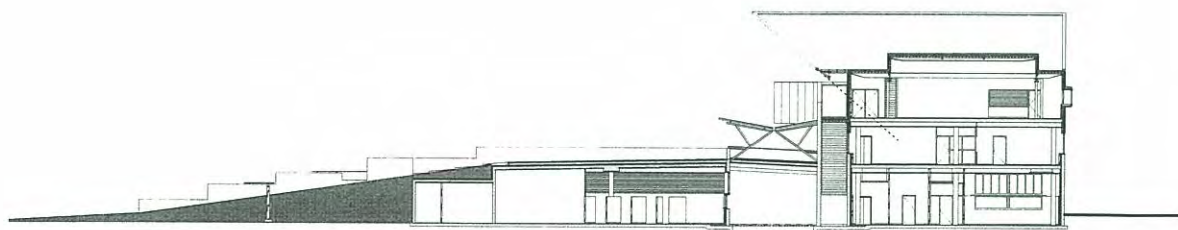
Het is duidelijk dat de sociale samenhangen en rolpatronen van de industriële samenleving aan het verdwijnen zijn. Dat heeft tot gevolg dat de standaardbiografie van mensen plaatsmaakt voor een 'doe-het-zelf-biografie', zoals Ronald Hitzler het noemt.² Dat ook het onderwijs een doe-het-zelfbiografie kan kweken, kwam tot uiting in de gehanteerde metaforen voor de school zoals 'supermarkt' of 'buffet'. Scholen spelen daarop in door het aanbieden van steeds meer vakken, wat inderdaad de biografie van elke leerling anders maakt en het vaste traject tussen de afzonderlijke halteplaatsen opheft.

Maar er zijn ook goede redenen om aan te nemen dat juist de school een dam zal vormen tegen een al te ver doorgeschoten individualisering. Naarmate de samenleving diffuser wordt moet de school een behoeder zijn van normen en waarden, zo luidde de stelling van een van de werkgroepen. Het leek haast een oproep tot een ethisch reveil. In de school zouden de geldende regels letterlijk aan de muren moeten worden gespijkerd, als een soort tien geboden van het samenleven. Helemaal nieuw is deze gedachte niet. In sommige Deense scholen zijn de schoolregels al veranderd in een soort sfeerregels, in de trant van: 'wees behulpzaam en maak het prettig voor iedereen', 'gedraag je verantwoordelijk en wees zorgzaam voor je omgeving'.³

De socioloog Anthony Giddens beschouwt de huidige individualisering als een noodzakelijke overgangsfase in de moderne maatschappij en niet als een einddoel. Individualisering zou weer een behoefte oproepen aan samenwerking en aan inleving in de positie van anderen. Hij ziet dan ook aanzetten naar een 'reflexieve' samenleving, al is het maar vanwege de angst van mensen niet mee te kunnen en uit de boot te vallen. Wat de ander overkomt en wat men om zich heen ook ziet gebeuren, kan ook jou treffen. Enerzijds leidt die angst tot nog meer individualisering of tot groepsegoïsme, om het risico tot een minimum te beperken. Maar het maakt ook dat oude waarheden en waarden niet langer als clichés worden beschouwd en weer inhoud krijgen, zoals het christelijke adagium 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet.' Deze reflexieve houding maakt ook dat er initiatieven en coalities ontstaan voor het aanpakken van problemen, die in een geïndividuali-

seerde samenleving uit de boot dreigen te vallen, zoals de zorg voor het milieu, het landschap, of het onderwijs.

Zeker op school is dus een ongeremde individualisering niet voor de hand liggend. Telkens weer kwam dat ook in de workshops naar voren. De school vormt een van de belangrijkste instituties waar zo'n reflexieve instelling zou moeten worden ontwikkeld, in confrontatie met anderen, qua leeftijd en culturele achtergrond.

- > Het Brink College in Laren temidden van historische woonbebouwing, Snelder Compagnons (1996 – 1999)
- > Doorsnede van het Brink College met de oplopende entree

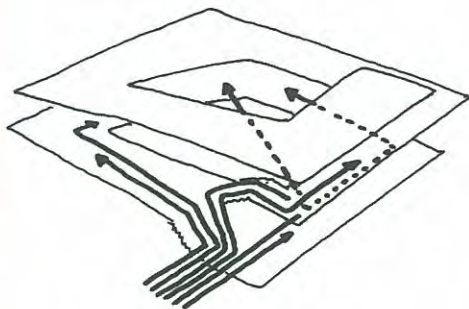
Ruimtelijke ontwikkeling

Wat heeft dit voor ruimtelijke gevolgen voor de planologie, de stedenbouw en de architectuur van schoolgebouwen van de toekomst? Een van de stellingen die tijdens de workshops werd gelanceerd, was dat bij de school van de toekomst de stedenbouw belangrijker is dan de architectuur. De aandacht van de werkgroepen ging op de eerste plaats uit naar mogelijke spreidingspatronen van scholen in de stad of de wijk en hun onderlinge relaties. Niet het schoolgebouw van de toekomst kreeg de volle aandacht, maar het patroon of netwerk van onderwijskundige voorzieningen en de wijze waarop ze zich zouden kunnen verhouden tot andere voorzieningen en functies in stad en wijk. Talloos waren de schema's en diagrammen waarin dergelijke spreidingspatronen werden voorgesteld. Diagrammen zijn lange tijd impopulair geweest, zeker bij ontwerpers, omdat ze de creativiteit zouden belemmeren en slechts gebouwde schema's zouden opleveren. Dat is nog vol te houden zolang het om het ontwerp van een afzonderlijk gebouw gaat. Nu dat niet langer het geval is en het accent zich verplaatst naar constellaties en clusters van onderwijsvoorzieningen waarbij meerdere partijen betrokken zijn, komen dergelijke abstracte schema's en metaforen weer goed van pas. Binnen de architectuur beleven ze dan ook een opmerkelijke revival. Diagrammen worden beschouwd als 'virtuele vormen' die zich nog op talloze wijzen kunnen ontplooiën en daarmee de creativiteit stimuleren. Belangrijker nog is hun functie in het planproces. Het zijn geen ontwerpen die in de loop van het proces kost wat kost overeind moeten worden gehouden. Het is eerder andersom: diagrammen en schema's moeten processen op gang brengen waarin andere partijen volop kunnen participeren en zijn daarom voorbestemd om in de loop van het proces te worden uitgewist.

Metaforen zijn een ander middel om de communicatie tussen partijen met uiteenlopende achtergronden te vergemakkelijken. Vandaar dat ze in groten getale opdoken tijdens de workshop ter aanduiding van de school van de toekomst: winkel, supermarkt, speeltuin, dorp, dorpsplein, markt. Dergelijke metaforen sturen niet alleen de collectieve verbeelding, ze leggen ook nog eens de dilemma's bloot van de geïndividualiseerde samenleving. Steeds gaat het erom hoe (individuele) keuzevrijheid, fysieke nabijheid, sfeer en levendigheid zich laten verenigen met gemeenschappelijkheid en onderlinge beïnvloeding.

Dit strategische gebruik van diagrammen en metaforen staat op gespannen voet met de blauwdruk- en eindplanning, gericht op een voorspelbaar eindresultaat. Het onderwijs leunde daar altijd sterk op omdat het nu eenmaal een centraal en van bovenaf gestuurde activiteit was. Met een planning die

ook initiatieven van onderop toelaat of zelfs stimuleert, heeft men veel minder ervaring. Dit in tegenstelling tot het welzijnswerk, waar de planning per definitie afhankelijk is van de goodwill en medewerking van de groepen waarvoor ze bestemd is. Dit maakt de experimenten met de Groninger vensterscholen om meerdere redenen interessant. Metaforen en diagrammen speelden hierin vanaf het begin een belangrijke rol. Het begrip vensterschool werd gekozen omdat het kon worden geassocieerd met openheid, doorzichtigheid en 'naar binnen en naar buiten kijken'.⁴ Het is een begrip dat vooral het ideaal van de transparantie in de sociale betrekkingen wil uitdrukken. Dat is wat anders dan de letterlijke transparantie die architecten sinds de Moderne Beweging zochten en nog steeds nastreven. 'Venster' duidt op een opening en een uitzicht, maar binnen een kader, dus vanuit een min of meer beschermde situatie. Het nodigt de architect uit na te denken over de juiste balans van openheid en geslotenheid, uitzicht en afscherming. Dit is expliciet zo opgevat in het ontwerp van Onix-architecten voor de vensterschool in de Oosterparkbuurt. Daar is onder meer in de vormgeving van de wand gezocht naar die balans van uitzicht, uitstraling ('lantaarn') en intimiteit. Voor het ontwerp van de (veel grotere) vensterschool voor de wijken Selwerd, Paddepoel en Tuinwijk werd door Atelier PRO de metafoer gebruikt van het (Afrikaanse) dorp. De afzonderlijke huizen zijn gegroepeerd rond een plein onder een groot dak. In de praktijk vroeg dit eveneens om een nauwkeurige afstemming van geslotenheid en openheid. Gaandeweg kwam men tot het inzicht dat groepen eerst tevreden moeten zijn over de eigen positie in het

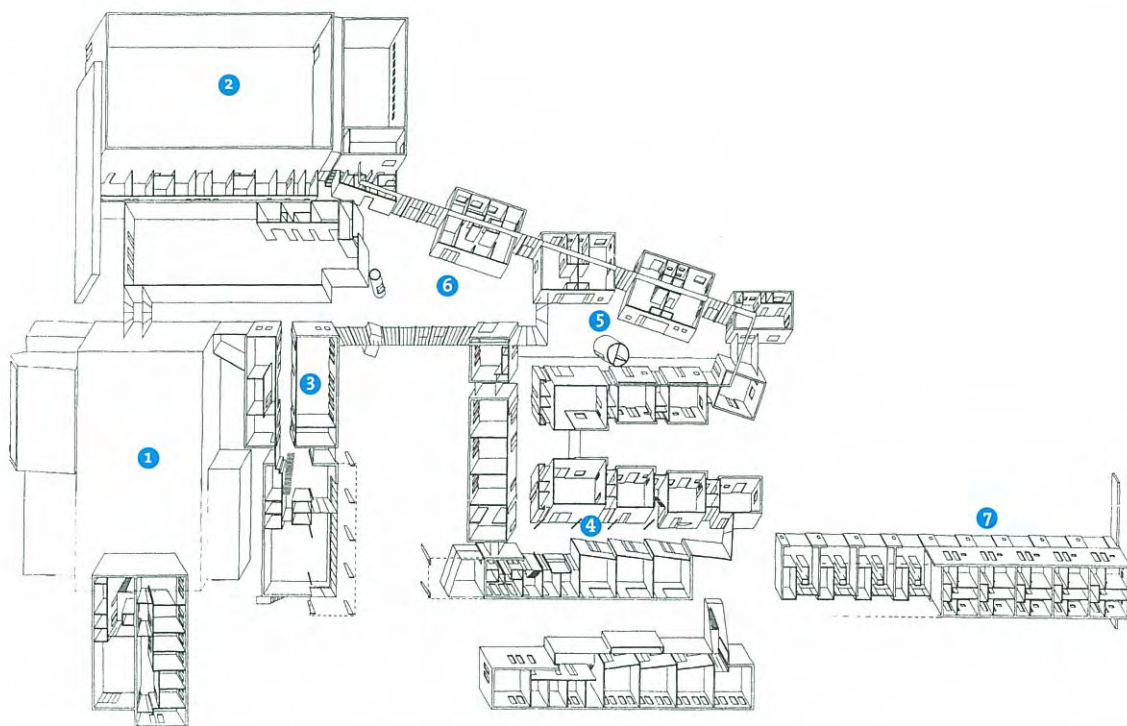
- > De nieuwbouw van de vensterschool Oosterpark in Groningen, Onix architecten (1996-1998)
- > Tekening van de routing van de vensterschool

geheel, voor ze oog krijgen voor de meerwaarde van het totaal. Om openheid te verkrijgen moet je zeker in de beginfase ook hekken durven aan te brengen, zo luidt de filosofie van locatiemanager Kees Hilhorst, die ook deelnam aan de workshop in Scheveningen. Heel voorzichtig kan daardoor weer iets van het ideaal dichterbij worden gebracht dat ten grondslag lag aan veel radicaler experimenten uit het verleden, zoals De Meerpaal in Dronten van architect Van Klinger. De Meerpaal mocht eigenlijk niet méér zijn dan een 'grote glazen doos met verwarming' vond de architect. De onafheid van het gebouw moest uitnodigen tot toe-eigening door de verschillende gebruikers. Deze openheid en onbepaaldheid waren van meet af aan het kwetsbare punt van het gebouw. Wat node werd gemist, was de expertise en de flankerende bevlogenheid van een figuur als Hilhorst. Het lijkt geen toeval dat de architect van de vensterscholen in Selwerd, Paddepoel en Tuinwijk, Atelier PRO, de opdracht heeft verkregen De Meerpaal in Dronten aan te passen en daarmee te behouden.

Architectuur

Transparantie en community zijn begrippen die in de geschiedenis van de scholenbouwarchitectuur altijd een belangrijke rol hebben gespeeld. Ze hebben de eigenlijke onderwijsfunctie van de school echter minstens zoveel gehinderd als geholpen. In de scholen met 'glas tot de grond' bleef weinig ruimte over voor werk wanden en werden de leerlingen gehinderd door het zonlicht en afgeleid door het uitzicht. De community-gedachte leidde tot scholen van het haltype. De activiteiten in de centrale gemeenschapsruimte verstoorden echter niet zelden het onderwijs in de omringende klaslokalen. Inmiddels is de lay-out van de passieve zit-luisterschool geleidelijk vervangen door die van de beweeglijke school waarin alle gewenste werkvormen en lessituaties hun plaats kunnen krijgen. Architecten hebben daaraan ook het nodige bijgedragen en bijvoorbeeld gezocht naar mengvormen van het hal- en gangtype. De gedachte van de school als een (dorps)gemeenschap is daarin grotendeels verlaten.

Momenteel zien we dat het oude ideaal van de community herleeft. Basis-scholen worden vensterscholen, waarin naast de gedachte van een dorp het multifunctionele gebruik van ruimten alle aandacht heeft. In scholen voor het voortgezet onderwijs wordt door middel van een centraal plein, straat, hof, of atrium uitdrukking gegeven aan het belang van de ontmoetingsfunctie. Deze revival brengt het gevaar met zich mee dat men in oude fouten vervalt. Zo wordt in het juryrapport van de Scholenbouwprijs 2000 vastgesteld dat de groeiende vraag naar andere soorten ruimten vaak ten koste gaat van

- > Perspectief van de vensterschool Paddepoel/Selwerd/Tuinwijk in Groningen, Atelier Pro (1997 – 1999) met 1) zwembad, 2) sportcomplex, 3) buurthuis, 4) basisschool, 5) kinderdagverblijf, 6) Vensterplein, 7) woningen
- > Een van de schoolpleinen van de vensterschool Paddepoel/Selwerd/Tuinwijk

de maat van de lokalen.⁵ Bij het concept van de vensterschool als dorp moet men zich realiseren dat het domein van de gemeenschap niet langer wordt gezocht in de school, maar in samenhang met de school. Ze wordt opgenomen in grotere ensembles die bedoeld zijn om de (wijk)gemeenschap aan het werk te zetten en aan het werk te zien. Dit vraagt om flankerende bevoegdheid, management en beheer onder regie van de gemeente, zoals we dat kennen uit de planologie of de stedenbouw. De gedachte is dat afzonderlijke activiteiten van groepen en instellingen een publiek potentieel hebben dat zou kunnen worden benut, mits goed gegroepeerd en verknoopt. Met name in de inleiding van Middelkoop werd daarvoor een aantal suggesties gedaan.

Schema of beeld

In de jaren zeventig was de invloed van de onderwijskunde op de bouw van scholen zo sterk dat er werd gesproken van 'onderwijsbouwkunde'. De architectuur stond volledig in dienst van de behoefte aan veranderbaarheid, openheid, overlapping en meervoudig ruimtegebruik. De kritiek op deze scholen betrof hun vormeloosheid en kleurloosheid. Het waren in feite niet meer dan 'gebouwde organisatieschema's', zo werd gezegd. Nu lijkt de situatie omgekeerd. 'Met de wisseling van de moderne naar de postmoderne esthetiek heeft het type plaatsgemaakt voor het beeld', constateert Aart Oxenaar, juryvoorzitter van de Scholenbouwprijs 2000 in het genoemde juryrapport. 'Te vaak nog verhullen leuke vormen en opgewekte kleuren een gebrek aan goede ruimtelijke opbouw en uitvoering.' Dat neemt niet weg dat esthetiek en design, zeker in vergelijking met de jaren zeventig, zo'n vanzelfsprekend onderdeel van het leven zijn geworden dat een terugkeer naar de onderwijsbouwkunde van toen onwaarschijnlijk en ongewenst is. De uitdaging voor opdrachtgevers en architecten nu is de gebouwde schema's te transformeren tot fraaie gebouwen, waar in sociaal en ruimtelijk opzicht ook nog een boel te beleven valt.

Ton Verstegen is architectuurpublicist en verbonden aan de Academie van Bouwkunst in Arnhem.

Noten:

1. Arnold Reijndorp e.a., *Buitenvijk. Stedelijkheid op afstand*, Rotterdam 1998.
2. Zie Bart Lootsma, 'Het potentieel van de stedelijke cultuur', in: Hans Venhuizen (red.), *De kunst van het vestigen*, Gouda 1998, p. 58-62.
3. P.W. Tops en R. Weterings, *De Groninger vensterscholen als eigentijds lokaal bestuur*, Delft 1998, p. 83.
4. Tops en Weterings (zie noot 3), p. 25.
5. *Scholenbouwprijs 2000. Juryrapport*, Rotterdam 2000.

Decennium van dilemma's

Ed Schüssler

Inleiding

In de jaren zeventig werkten wij op onze middenschool aan nieuwe dwars-verbindingen tussen vakken. We noemden ze leergebieden, zoals oriëntatie op de samenleving. Wij en Rank Xerox maakten overuren, doch waren uitermate trots op onze serieproductie. In die tijd wilde ik het succes wel eens meten en vroeg aan de klas welk vak het leukste was. Het meisje vooraan reageerde spontaan. Het leukste vak? Da's de pauze, zei ze rap. De spannende ontmoetingsplek won het dus van ons uitgekiende programma. Twintig jaar later, als ik pubers uithoor over hun studiehuis, beluister ik hetzelfde. Geweldig, dat studiehuis. Gezellig kletsen, omgaan met elkaar, leren doen we thuis wel. Hebben we wij dan toch iets over het hoofd gezien? Buiten de school zijn er niet zo heel veel plaatsen meer waar tieners andere pubers dagelijks meemaken. De school wordt dus steeds belangrijker in het jeugdleven. School moet daarom meer bieden, vooral op het vlak van de ontmoeting. Maar we blijven vooral in het gestuurde leren investeren, houden de binnentuin voor een grap van de architect en proppen het middenplein vol met studieboxen. Het geloof in de school als programma is hardnekkig.

De glazen bol

Hoe zal het funderend onderwijs (alle onderwijs tot de leerplichtige leeftijd) er over pakweg tien jaar uitzien? In 1996 kwamen drie groepen – met daarin gerenommeerde wetenschappers – betrekkelijk onafhankelijk van elkaar met toekomstbespiegelingen. Maart 1996 startte op initiatief van Jo Ritzen het Kennisdebat over de samenleving in 2010, dat een jaar later werd afgesloten met een eindrapport.¹ In december 1996 kwam professor Roel in 't Veld samen met Leidse wetenschappers, op verzoek van staatssecretaris Tineke Netelenbos, met drie toekomstscenario's voor funderend onderwijs in 2010.² In januari 1997 volgde het rapport *Optrekkende krijtdamp* van de Commissie Onderwijs 2010 – hier verder naar haar voorzitter de commissie-Langeveld genoemd – met verwachtingen voor een school anno 2010 als brede, lerende organisatie.³

Een van de conclusies van het Kennisdebat was dat er snel een nationaal programma kennisinfrastructuur voor de 21ste eeuw moest komen, neergelegd in een aantal actiepunten. Daartoe behoorden het principe van een leven

lang leren, bevordering van de informatie- en communicatietechnologie (ICT) en vervlechting van onderwijs en samenleving op alle niveaus. Schoolgebouwen moeten veel functioneler gebruikt worden en met buurtvoorzieningen in een multifunctioneel gebouw worden ondergebracht. De school moet worden opgenomen in een conglomeraat van maatschappelijke en educatieve voorzieningen.

Optrekkende krijtdamp

De commissie-Langeveld signaleerde een groot aantal maatschappelijke trends, die vrijwel parallel lopen met de maatschappijverkenningen in de workshops van de STARO-conferentie. De commissie stelde dat het onderwijs twee kernfuncties moet vervullen. Ten eerste zorgen voor een 'optimale ontplooiing van talenten, zowel vanuit economisch als vanuit sociaal-cultureel perspectief'. Een bedrijvige school doet dat interactief, in een vorm van actief leren, met een ruim gebruik van media. Ten tweede moet de school bijdragen aan 'de sociale cohesie in de samenleving' door haar pedagogische rol te versterken en door het verkleinen van achterstanden. Deze twee kerntaken moeten vorm krijgen in een brede, lerende school. De brede school beperkt zich niet tot het verzorgen van onderwijs tijdens de gewone schooltijden, maar verzorgt ook met andere organisaties voorschoolse peuteropvang en naschoolse activiteiten. Ze neemt niet de opvoeding van ouders over, maar springt wel in het gat dat door het verdwijnen van de kerk, de buurt of de sportvereniging ontstaat. Wat de ouders niet (meer) zelf organiseren, neemt de school over. Dat kan alleen wanneer ze nauw samenwerkt met andere maatschappelijke organisaties, zoals politie, GGD, jeugdwelzijnswerk en met educatieve voorzieningen als de bibliotheek, de muziekschool, sportverenigingen, hobbyclubs et cetera. In Groningen wordt al enige tijd gewerkt met de 'brede school', bekend onder de naam 'vensterschool'. Ondanks de aanloopproblemen zijn de ervaringen bemoedigend, zoals ook op de STARO-conferentie bleek. Het concept, hoewel bedacht voor achterstandswijken, is ook elders toepasbaar, vindt de commissie. Elke school zou haar activiteitenpakket moeten verruimen. De achterbankgeneratie hoeft dan niet langer overal naar toe gebracht te worden, maar kan op de brede school terecht.

Sluiers van waarden

'We nemen werkelijkheden waar door sluiers van waarden, van normatieve oordelen', schreven In 't Veld c.s. poëtisch. Ze stelden drie toekomstscenario's op, door hen composities genoemd, samengesteld uit de verbinding van sturende maatschappelijke krachten met normatieve waarden.

Compositie 1 *Uniek kind, krachtig bestel*

Doel is het voorkomen van een tweedeling in de samenleving, onder andere door het onderwijs gericht in te zetten op potentiële afvallers en achterstandswijken waar brede scholen staan met goedbetaalde leraren; op andere scholen staat individuele ontplooiing voorop en is bestrijding van achterstanden geen optie.

Compositie 2 *Ouders en school, evenwichtige diversiteit*

In dit scenario hebben de ouders de school in handen. De overheid zorgt voor een kernprogramma, met tussen- en kerndoelen, terwijl de ouders de rest van het programma inkleuren. De scholen verschillen daardoor van elkaar, elk heeft een eigen profiel. Anders dan in de eerste compositie bieden deze scholen alleen onderwijs.

Compositie 3 *Samenhangend bestel, gelijke voorwaarden voor scholen*

Onderwijs is niet alleen een individueel belang maar ook van nationale betekenis. De overheid streeft naar optimale ontwikkeling voor iedereen en dus naar gelijkheid omdat te grote verschillen tussen scholen de samenhang in het scholensysteem uithollen. Veranderingen worden ingevoerd als daarvoor een breed draagvlak is.

Hoewel de drie composities op de STARO-conferentie niet expliciet aan de orde waren, kan achteraf geconstateerd worden dat er een voorkeur zou zijn geweest voor de eerste compositie. Er is uitvoerig gediscussieerd over de brede-schoolgedachte, over de noodzaak om de school te verweven met andere buurtgerichte welzijnsorganisaties en educatief gerichte instellingen. Het is het middel bij uitstek om achterstanden integraal aan te pakken. De commissie-Langeveld bepleitte zelfs dat elke school breed werd opgezet en deel zou uitmaken van een educatief conglomeraat. Zeker is dat het vertrouwde beeld van de school als afzonderlijk gebouw door de opkomst van brede (basis)scholen met een multifunctionele bestemming aan herziening toe is.

De school van vandaag

Wat in alle prognoses gemist wordt, is een analyse van de beweging binnen het funderend onderwijs zélf. In de toekomstscenario's zit veel buiten- en weinig binnenkant van de school. Er zit een gat tussen wens en werkelijkheid. Voor de school anno 2001 lijken de actiepunten van het nationaal actieprogramma geluiden uit een andere wereld. Ook *Optrekkende krijtdamp* mist ondanks de titel een analyse van wat in het onderwijs werkelijk speelt. Het

rapport gaat grotendeels voorbij aan basisvorming en aan de voorbereiding op het studiehuis en blijft gericht op een centrale overheid die deregulering predikt maar toch wil blijven sturen. De impact van de rapporten was dan ook gering. De praktijk is dat scholen hun eigen weg zoeken. Daarom volgt nu eerst een poging om de school van vandaag in een aantal beelden te vangen. Van daaruit worden lijnen getrokken naar de toekomst.

Minder, groter, breder

Minder scholen, grotere scholen, bredere scholen. Ziedaar in het kort de metamorfose van het scholenveld. De schaalvergroting in twee fusiegolven heeft de schoolkaart van Nederland drastisch veranderd. De categoriale school is vrijwel verdwenen, slechts het gymnasium heeft zich gehandhaafd. Dominant zijn scholengemeenschappen: brede met (vrijwel) alle schooltypen in huis, en de smallere met alleen vbo/mavo of avo/vwo.

De school als een verzameling koninkrijkes van leraren is eveneens voorbij. De school is groter en autonomer geworden, heeft zelf geld te besteden en organiseert zich als een bedrijf, inclusief de missie. Winstdoel is het op peil houden van de klantenkring, zo veel mogelijk leerlingen winnen. Daarom wordt het beleid ook meer en meer afgestemd op wensen van ouders. De traditionele horizontale overlegcultuur verandert in een verticaal beslismodel. De centrale positie in het vergrote circus van de school blijft echter voorbehouden aan de pistewerkers, de docenten. De school schiet langzaam in de vorm van een lerende organisatie, zeker waar schoolleiders het voortouw nemen. Zelfgekozen accenten in de onderwijskundige opzet van de school kunnen ook op meer inzet rekenen dan van bovenaf opgelegde vernieuwingen. Allerlei factoren (zoals het verschijnsel van de tweeverdieners) maken dat er wordt gezocht naar mogelijkheden om de school te vervlechten met voorzieningen zoals een peuterspeelzaal, bibliotheek of sporthal. Dat lukt beter in nieuwbouwwijken dan in oudere buurten. De clustering biedt veel voordelen voor ouders en kinderen; bestrijding van achterstanden kan bijvoorbeeld al voorschools opgepakt worden. Ook het multifunctionele gebruik van de school, inclusief volwassenenonderwijs, komt binnen bereik. Deze beweging naar bredere basisscholen wint mede terrein sinds de gemeente verantwoordelijk is voor de huisvesting van scholen.

Einde van het systeemdenken

Het einde van veertig jaar blauwdrukken komt in zicht. Een markant omslagpunt in de bestuurlijke vernieuwing is het Schevenings Beraad uit 1993. Voortaan zou de overheid het proces van verzelfstandiging van scholen stimule-

ren door zich meer op hoofdlijnen en minder op gedetailleerde regelgeving te richten. Lumpsumbekostiging moest deregulering mogelijk maken en de handelingsvrijheid van scholen vergroten. In die filosofie paste schaalvergroting naadloos: in grotere scholen zou de autonomie meer kans krijgen. Ondanks die filosofie heeft de overheid in het voortgezet onderwijs in de jaren negentig nog drie grote vernieuwingsoperaties ingezet en minutieus aangestuurd: de basisvorming, de vernieuwing van het tweede fase voortgezet onderwijs en het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo). De effectiviteit van deze innovaties blijkt evenwel gering. Daarbij is ook de conservatieve organisatievorm een sta-in-de-weg voor vernieuwing. Een strakke roosterorganisatie, uniforme lestijden, jaarklassen, frontaal-klassikale didactiek, programmadwang en selectie, het zijn nog allemaal kenmerken van de school anno 2001. In havo/vwo is begonnen aan een studiehuis op basis van zelfstandig leren. Maar zelfstandig leren blijft een droom als de volgende stap, het openbreken van de verouderde onderwijsorganisatie uitblijft. Dan dreigt het studiehuis – nu nog glimmend van nieuwigheid – weg te glijden in een noviteit zoals eertijds het talenpracticum. Als de school haar onderwijsorganisatie niet dynamischer maakt, haar didactiek niet ververst, zal zelfstandig leren snel verleppe en het spic en span studiehuis tot een illusie reduceren.

Verouderde structuur

De grootste spelbreker is de verouderde structuur. Het blijkt onmogelijk om de gedroomde vernieuwingen die het systeem met verschillende schooltypen overstijgt in te planten in een gelaagd onderwijssysteem. Brede en gemeenschappelijke vorming botsen met een stelsel waarin voorsorteren en selecteren systeemkenmerken zijn. Dat is vooral zichtbaar bij basisvorming. Daar is destijds om politieke redenen gekozen voor een nieuwe inhoud, niet voor een vernieuwde structuur. Basisvorming werd in 1993 ingevoerd met als doel de jeugd in de eerste twee à drie leerjaren een gelijk kernprogramma te bieden. In het evaluatierapport (1998) van de inspectie wordt gemeld dat de vernieuwing op hoofdpunten is mislukt. Van een didactisch reveil – meer ruimte voor actief leren – is nauwelijks sprake. De gemeenschappelijke vorming blijkt een schijnvertoning omdat veel scholen al vanaf klas 1 leerlingen per schooltype sorteren. De teloorgang van de brugklas, de cognitieve dominantie, de opmars van selectie en het opdrogen van het zelfstandig leren zijn de grootste verliesposten op de balans van zeven jaar basisvorming. De staatssecretaris reageert – overigens pas na een jaar – conform de heersende politieke cultuur. Ze speurt niet naar een diepere oorzaak, maar vlucht

in reparatiewetgeving. Aan de Onderwijsraad wordt een *remake* van de basisvorming gevraagd, in te voeren per 2004. De nieuwe basisvorming moet 'op maat' en 'gedifferentieerd naar schoolsoort' zijn. Meer smaken basisvorming, zo wordt bedoeld. Maar tegelijk bepaalt de staatssecretaris dat de trefwoorden van basisvorming *breed* en *gemeenschappelijk* van toepassing blijven, wat ronduit vloekt met basisvorming in soorten. Na zeven jaar is echter helder dat in een systeem met verschillende schooltypen niet straffeloos gemeenschappelijke en brede vorming kan worden ingeplant. Sleutelen aan het bestel is dus hoogst urgent.

Want de centrale sturing met regelgeving tot achter de komma werkt niet meer in autonome scholen. De scholen zijn gegroeid en kiezen een eigen koers. Schoolleiders met lef en visie tonen lak aan regels. Autonomie en regeldichtheid verdragen elkaar evenwel slecht. Centraal geleide innovaties roepen dan alleen maar meer complicaties op.

De school van morgen

Het is duidelijk dat er nog voor 2010 een draai zal plaatsvinden van minder centraal sturend naar voorwaardenscheppend beleid. De tijd van grote blauwdrukken is voorbij. Te verwachten valt dat nog vóór 2010 wordt overgeschakeld op een onderwijsbeleid dat alleen heldere contouren voor ontwikkeling schetst, maar de invulling daarvan overlaat aan de school. De overheid bepaalt de beleidskeuzen die met elkaar verenigbaar moeten zijn, ziet af van alle detail-regelgeving en beperkt zich tot formulering van concrete doelen en het opstellen van voorbeeld-curricula. Niet langer de overheid, maar de scholen moeten hun eigen ontwikkelingsplan en curriculum maken en daarover in het openbaar verantwoording afleggen. Zoiets wordt ook in de beleidsnota *Onderwijs in stelling* (oktober 2000) bepleit. De omslag naar schoolontwikkeling is al zichtbaar bij voorhoedescholen met sterke schoolleiders die hun autonomie reeds benutten voor een onafhankelijke koers, niet zelden in bewuste afwijking van de wet.

Onderwijsverbetering in achterstandsgebieden wordt de primaire zorg van elke overheid. Het educatieve aanbod zal worden versterkt met meer pedagogische begeleiding, voorschoolse opvang, verlengde schooldag, cursussen voor volwassenen. Over tien jaar zullen er in de meeste (grotere) steden brede scholen te vinden zijn. Maar ze zullen in de beeldvorming wel sterk geassocieerd blijven met achterstandsbestrijding. Behalve in nieuwbouwwijken zal de formule vanwege praktische belemmeringen maar beperkt toegepast kunnen worden. Op veel scholen is bestrijding van achterstanden bovendien nauwelijks aan de orde, evenmin als de gedachte van de *extended family*. De

brede school zal in Nederland voorlopig gericht zijn op de groep van potentiële afvallers en dus op basale kennis, compensatie en inburgering. Voor het overgrote deel van het basisonderwijs is de brede school geen optie op korte termijn.

Ouders zoeken bewuster naar scholen die bij hun wensen, overtuiging en leefstijl passen. Wanneer zij bereid zijn meer te betalen, ligt de weg open naar private scholen. In het basisonderwijs zal zich dit voor Nederland nieuwe fenomeen eerder voordoen dan in het voortgezet onderwijs, waar het zelfstandig gymnasium en mavo voorlopig nog een goed alternatief blijken voor de grote scholengemeenschappen.

Actief leren

Voorals het voortgezet onderwijs is nog erg traditioneel van opzet. Maar de geest van actief leren is uit de fles, met de introductie van de praktische opdracht in het studiehuis, met de hulpmogelijkheden van nieuwe media, met de nadruk op vaardigheid. In de komende jaren zullen scholen, vooral als ze geleid worden door leiders met visie, op ontdekkingsreis gaan naar nieuwe inhouden en werkvormen. In het beroepsonderwijs zal simulatie van de beroepspraktijk binnen de school of in naburige werkplaatsen, de huidige waterscheiding tussen algemeen onderwijs en praktijkvakken vervangen. Langzamerhand komt er door prikkels van buitenaf (studiehuis) en binnen-uit (initiatief van leiders in de school) meer fantasie in de organisatie, in het programma en de didactiek. Hoewel, nog lang zullen veel scholen oude beelden blijven oppoetsen. Maar de voorhoede zal zich duidelijker als alternatief manifesteren. Gezien de ontwikkelingen in de samenleving kunnen deze alternatieve scholen weerklank vinden en een brede reveilbeweging op gang brengen. Hierdoor zal in de jaren na 2010 de school qua opzet grondig veranderen. Juist op dit punt kan de bouw en inrichting van de school de omslag naar een nieuwe school bevorderen.

Met een bestuur op afstand zal de organisatie op de werkvloer ook in een andere vorm schieten. Niet langer is de school een losse verzameling docenten. Naast het lesgeven groeit de aandacht voor het leerproces van kinderen en het volgen daarvan. Om de nadelen van schaalvergroting op te vangen, komen er kleinere teams van docenten die verantwoordelijk zijn voor een beperkte groep van klassen, schooltjes binnen de school. Om vernieuwing te implementeren, komen er studie- en stuurgroepen die vaak ook training in eigen huis verzorgen. De school wordt steeds meer een lerende organisatie.

Sturen op hoofdlijnen

In mijn scenario domineren twee ontwikkelingen waarbij niet de vraag aan de orde is óf maar wannéér ze zich manifesteren. De eerste is een omslag in het onderwijsbeleid, voornamelijk als gevolg van deuken in innovaties en problemen bij de bestrijding van achterstanden. Het betekent mettertijd afscheid van een centralistisch onderwijsbeleid waarin gelijkheid en gelijke kansen door gedetailleerde regelgeving worden nagejaagd. Op termijn krijgen we een overheid die alleen op hoofdlijnen stuurt en met faciliteiten stimuleert.

De tweede omslag is dat de schoolontwikkeling uitgangspunt wordt van nieuw beleid. Die ontwikkeling hangt af van de ruimte die de overheid aan scholen biedt. Hoe minder stringente regelgeving, hoe meer kansen op schoolontwikkeling. Als de overheid veel ruimte laat, afziet van voorgeschreven kerncurricula en eindtermen, van vakvoorschriften en urenverplichtingen, dwingt dat de scholen tot nadrukkelijke profilering, tot expliciete keuzen in programma en didactiek, waarbij zowel het oude als het nieuwe leren kan worden opgepoetst. Schoolontwikkeling betekent loslaten van uniformiteit, kiezen voor diversiteit, dus ook accepteren van grote verschillen tussen scholen.

Beide tendensen zijn al in de kiem aanwezig. De overheid gedooft al langere tijd afwijkingen van haar innovatieregels, heeft basisvorming in elk geval tot 2004 tot keuzegebied verklaard en heeft allerlei bepalingen voor de laagste vmbo-leerweg geschrapt. Naast dit gedoogbeleid richt de overheid zich al nadrukkelijker op de bestrijding van achterstanden als speerpunt van beleid. Aan de andere kant zien we een voorhoede van zelfbewuste scholen verschijnen die op creatieve wijze innovaties kneden op maat van hun school. Toch kan het nog geruime tijd duren voordat het keerpunt naar schoolontwikkeling genomen wordt.

Decennium van dilemma's

Tot 2010 moeten we rekenen op een overgangsfase, waarin beleid en scholen dikwijls heen en weer geslingerd zullen worden tussen oude en nieuwe aansturing. Dit decennium zal gekenmerkt worden door dilemma's: weten dat de blauwdrukken niet meer werken, weten dat schoolontwikkeling perfect past bij de autonome school en toch op oude beelden blijven inzetten. Het is in de onderwijspolitiek moeilijk om het geloof in de maakbare school, in gelijkheid en gelijke kansen los te laten, zelfs als het onhaalbaar is. In deze fase kan de scholenbouw belangrijk bijdragen aan een doorbraak. De architect kan in samenspraak met de meer autonome school de weg wijzen naar de school

van morgen. Die school is bovenal een dynamische school voor actief leren, met grote variatie in werkplekken, ook voor docenten. Zo'n school is een activiteitencentrum, maar ook een dorp, met veel ruimte voor ontmoeting. Want in die mix zit toch het geheim van de goede school.

Ed Schüssler is onderwijsadviseur/publicist op het gebied van vernieuwingen in het voortgezet onderwijs te Lelystad.

Noten:

1. *Kennis maken met de toekomst, analyse en aanbevelingen naar aanleiding van het Kennisdebat 1996-1997*, Zoetermeer, maart 1997.
2. Roel In 't Veld, Hans de Bruijn, Mirjam Lips, *Toekomst en funderend onderwijs*, Den Haag 1996.
3. *Optrekkende krijtdamp, de school op weg naar de 21ste eeuw*, rapport van de commissie Onderwijs 2010, Utrecht, januari 1997.

School en stad

Matthijs de Boer

Historie

In de afgelopen twee eeuwen heeft Nederland een ijzersterke scholenbouw-traditie opgebouwd. Een welhaast ideale combinatie van architectonische en stedenbouwkundige programma's en principes blijkt telkens weer sterker uit allerlei maatschappelijke en onderwijsbeleidsveranderingen tevoorschijn te komen. Die combinatie zal de voorspelling van onheilsprofeten dat het schoolgebouw uit het stadsbeeld van de 21ste eeuw zal verdwijnen logenstraffen.

Toen aan het eind van de achttiende eeuw het klassikaal onderwijs het zogenaamde hoofdelijk onderwijs verving, kwamen de eerste echte schoolgebouwen tot stand. Het is opmerkelijk hoe modern de uitgangspunten klinken die destijds over scholenbouw werden geformuleerd: toetreding van voldoende licht en lucht was om hygiënische redenen toen al voorschrift. Architecten konden er gemakkelijk een voorbeeld aan nemen.

De leerplichtwet van 1901 gaf de aanzet tot stedenbouwkundige beschouwingen. Iedereen moest naar school. Dus moest ook voor iedereen een school bereikbaar zijn, dat wil zeggen op redelijke afstand van waar de mensen woonden. Wat was een redelijke afstand? In Pruisen een halfuur gaans, in Denemarken trok men een cirkel met een straal van twaalf kilometer rond de school. In Nederland werd gesteld: vier kilometer. Ons land heeft er een goede distributie van scholen aan te danken en, in samenhang met de bevolkingsdichtheid en de verzuiling, een groot aantal in vergelijking met andere landen, kleine scholen. Een uitgebreid schoolbussysteem hoefde hier nooit te worden ingevoerd.

De stedenbouwkundige principes die worden gehanteerd door ontwerpers van de scholen van de nabije toekomst zijn in de loop van de twintigste eeuw ontwikkeld. In de negentiende eeuw werden scholen nog onopvallend in de rooilijn van de bouwblokken opgenomen. Berlage maakte in zijn fameuze Plan Zuid in Amsterdam gebruik van het verschil tussen lagere en middelbare scholen door er de stedenbouwkundige structuur mee te accentueren. Lagere scholen zijn consequent opgenomen in de beslotenheid van de woonbuurtjes. Als bescheiden stedenbouwkundige accenten geven ze ruimtelijke identiteit aan de verschillende buurtjes. Een van de mooiste composities is de symmetrisch opgezette omgeving van de school aan het Meerhuizenplein.

Gebouwen voor middelbaar onderwijs hebben de intimiteit van de woonbuurt niet nodig, en hebben bovendien een veel groter voedingsgebied dan zo'n buurt. Ze kregen een positie aan de monumentale hoofdassen. Het Amsterdams Lyceum tegenover het Olympiaplein vormt een stedelijke poort, die de continuïteit van de hoofdas aan de overzijde van het Noorder-Amstelkanaal duidelijk maakt.

Wijkgedachte

Bij de bouw van scholen in de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog speelde de wijkgedachte een hoofdrol. Architect Dudok stelde in een lezing in 1948: 'Ons systeem brengt de school bij het kind.' Vervolgens legde hij de rol van de school in de wijkgedachte uit, waarbij hij grotendeels de gedachtelijn volgde die de architectengroep De 8 en Opbouw voor de oorlog al had uitgezet. Zij schreven in 1932: 'Men vraagt dat kinderen veilig naar school kunnen gaan, zonder in gevaar te worden gebracht door het moderne verkeer.' Scholen dienden te worden ondergebracht in groene zones die de wijk dooraderen. Liefst in clusters, voegde Dudok eraan toe, zodat ze samen konden beschikken over faciliteiten als een gymnastieklokaal, en in later tijden van grotere welvaart over een aula.

De nieuwe, groene schoollocaties boden de scholieren ruimte, licht en lucht, ter compensatie van woning en woonomgeving, die in dat opzicht nogal eens tekortschoten. Maar ze hielpen ook de weg vrij te maken voor interessante architectonische concepten. Scholen van het gangtype werden impopulair, de gebouwen waren niet meer aan de beperkingen van bouwblokken en rooi-

lijnen gebonden, zodat clusters klaslokalen losjes gegroepeerd konden worden rondom een centrale hal.

Niet overal kwam het tot een ideale stedenbouwkundige uitwerking. Van Eesterens Algemeen Uitbreidingsplan bevatte geen apart hoofdstuk over de situering van voorzieningen. In Amsterdam-West werden de scholen verdrongen naar de groene bufferzones tussen de wijken, terwijl de wijkwinkelcentra kwamen te liggen aan het kruispunt van de verkeersassen die de wijken doorsneden. De wijkvoorzieningen vormden daardoor geen samenhangende structuur, en de scholen maakten ook geen deel uit van de woonomgeving doordat ze tussen twee wijken in lagen. Het leidde tot wezenloze gebouwenclusters, omgeven door hekken en struikgewas. Scholieren identificeren zich niet met zo'n omgeving, die bovendien als sociaal onveilig wordt beschouwd. Dat deze locaties 'scholeneilanden' genoemd worden, zegt genoeg over hun geïsoleerde ligging.

De wijk Angelslo in Emmen, ontworpen door Niek de Boer, is een voorbeeld van een wijk waar naoorlogs idealisme in een concreet plan is verwerkt en uitgevoerd. De wijkgedachte kreeg hier optimaal gestalte. Vanuit de woon-

straten zijn er wandelroutes die kruisingsvrij naar het wijkvoorzieningen-centrum leiden. Die routes liggen in groene zones, waarin de scholen zijn opgenomen. Op deze manier is aan alle stedenbouwkundige eisen betreffende de schoollocatie voldaan: korte afstanden van de woningen, verkeersveilig bereikbaar, op de route naar andere voorzieningen, een groene situering, licht, zon, lucht, ruimte voor speelpleinen, eventueel sportfaciliteiten in de nabijheid. De architect Ger Boon heeft met tijdseigen, bescheiden middelen op voorbeeldige wijze vormgegeven aan een aantal van deze scholen. Daarbij leidde ook de clustering tot een succesvol ruimtelijk concept, dat wel scholendorp genoemd werd.

Mobiliteit en schaalvergroting

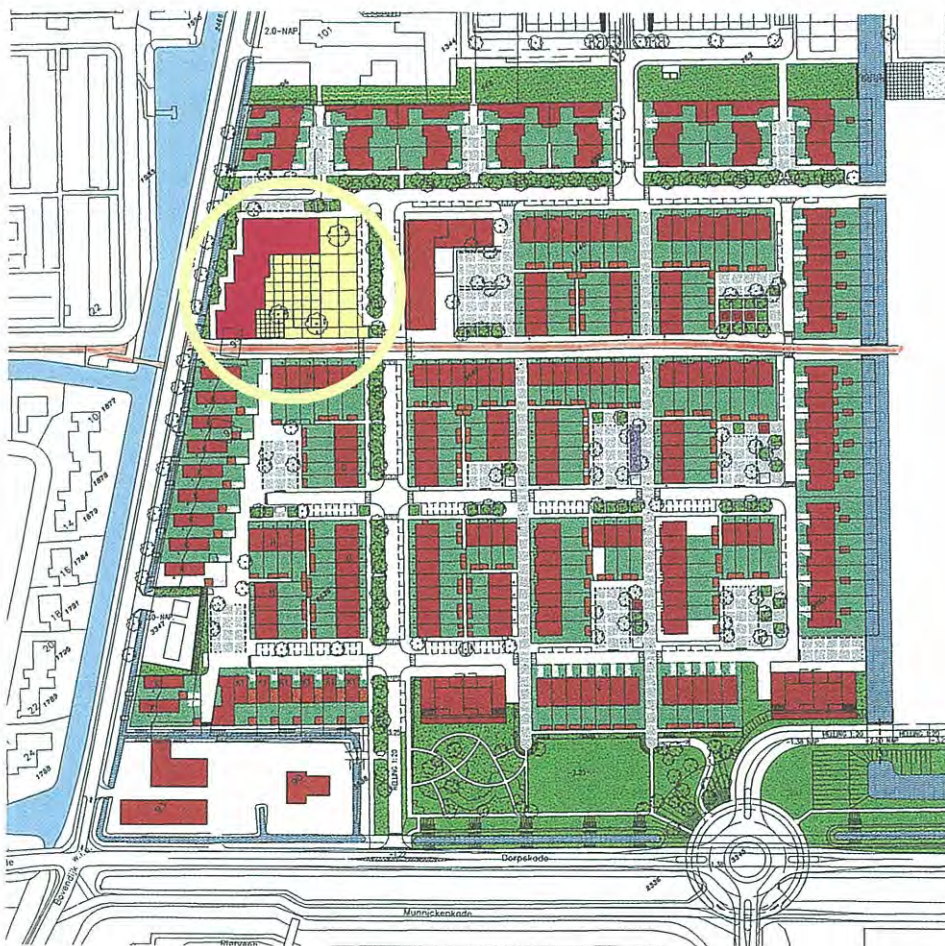
De auto en de toegenomen mobiliteit hebben grote invloed op de schoollocaties. Niet alleen worden schoolroutes onveilig gemaakt door de vele ouders die hun kinderen per auto naar school brengen. Ook wordt de basisschool minder buurtgebonden, doordat afstand bij de schoolkeuze geen rol meer hoeft te spelen. Steeds minder jonge kinderen gaan zelfstandig naar school, waardoor een belangrijke ontwikkelingsfase wordt geremd.

Maar ook ontwikkelingen in het onderwijs laten hun sporen na. Acht jaar – precies een generatie schoolkinderen – na de invoering van de basisschool die leidde tot de opheffing van de zelfstandige kleuterscholen, volgt de ingrijpende schaalvergroting. Grotere scholen kunnen volgens onderzoek van het ministerie beter onderwijs geven. Er is een opheffingsnorm die leidt tot fusies en sluiting van scholen. Voor nieuw te bouwen scholen geldt een minimum aantal leerlingen als stichtingsnorm.

Als de opzet van de schaalvergrotingsoperatie slaagt, zijn er op termijn minder scholen. Een goede distributie in de Vinex-wijken leidt onherroepelijk tot een vermindering van het onderwijsaanbod in bestaande wijken. De recente fusiegolf gaat al gepaard met het afstoten van veel schoolgebouwen. Zo verliezen beeld- en structuurbepalende gebouwen hun functie, wat vaak leidt tot sloop en vervanging door woningbouw. Met het schoolplein verdwijnt dan ook vaak het bijzondere ruimtelijke karakter van de plek. Voor bewoners van oude wijken wordt bovendien de schoolkeuze verkleind. De kwestie van de zwarte scholen is hiermee indirect verbonden.

Bij actuele fenomenen als ‘dubbel grondgebruik’ en ‘schoolwoningen’ spelen, net als bij de schaalvergroting, ook financiële motieven mee: de school als economisch zwakke functie kan zich blijkbaar steeds moeilijker een eigen plek, een eigen gebouw permitteren. Scholen worden gerealiseerd als onderdeel van een multifunctioneel gebouw. Door een school, woningen en win-

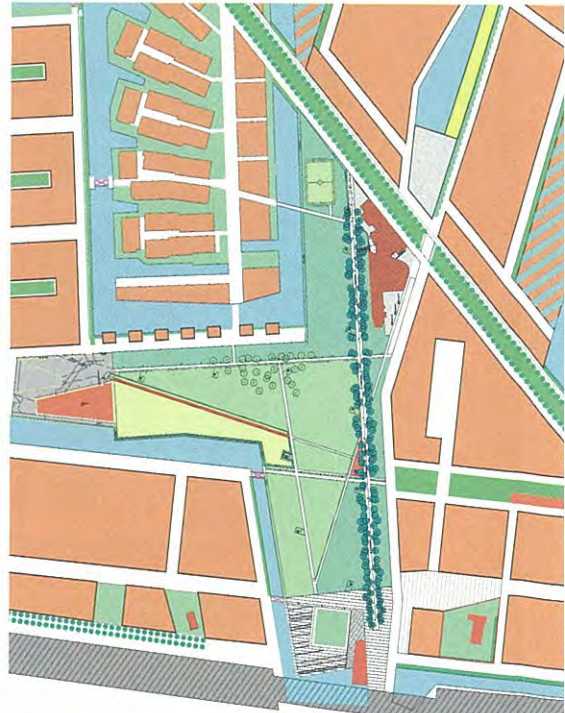
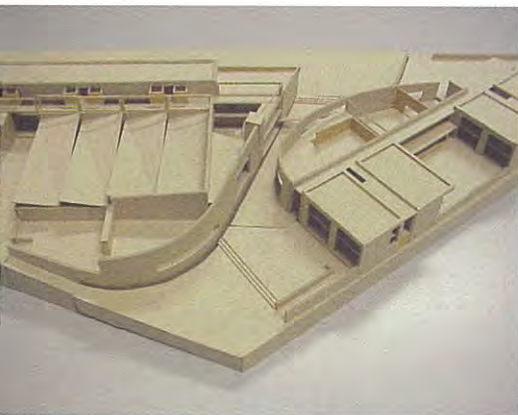
kels te stapelen wordt heel efficiënt gebruikgemaakt van schaarse, dure grond. Maar het gevaar is aanwezig dat de school in dergelijke combinaties moeilijk herkenbaar is en geen zelfstandige rol meer speelt in het stadsbeeld. Een soortgelijk probleem speelt bij de scholen die, anticiperend op een tijdelijke behoefte aan veel basisscholen in nieuwe wijken, gebouwd worden op een bouwkundig stramien dat geschikt is voor woningbouw. Wanneer de school niet meer nodig is, kan het gebouw met betrekkelijk eenvoudige ingrepen in woningen worden veranderd. De school kan zich niet goed ontplooiën in zijn stedenbouwkundige en architectonische verschijningsvorm. Architecten moeten een nieuwe beeldtaal vinden voor de herkenbaarheid van de school in de compacte stad.

Op een iets langere termijn bedreigt ook de moderne telecommunicatie het schoolgebouw. Wanneer het 'teleleren' een hoge vlucht neemt, zouden scholen *footloose* kunnen worden. Ze hebben geen gebouwen meer nodig. De leerlingen consumeren het onderwijs thuis via het beeldscherm. Veilig en comfortabel. De propagandisten van een dergelijke ontwikkeling spreken wel van 'contactonderwijs' voor die momenten dat onderwijzer en leerling elkaar nog werkelijk ontmoeten.

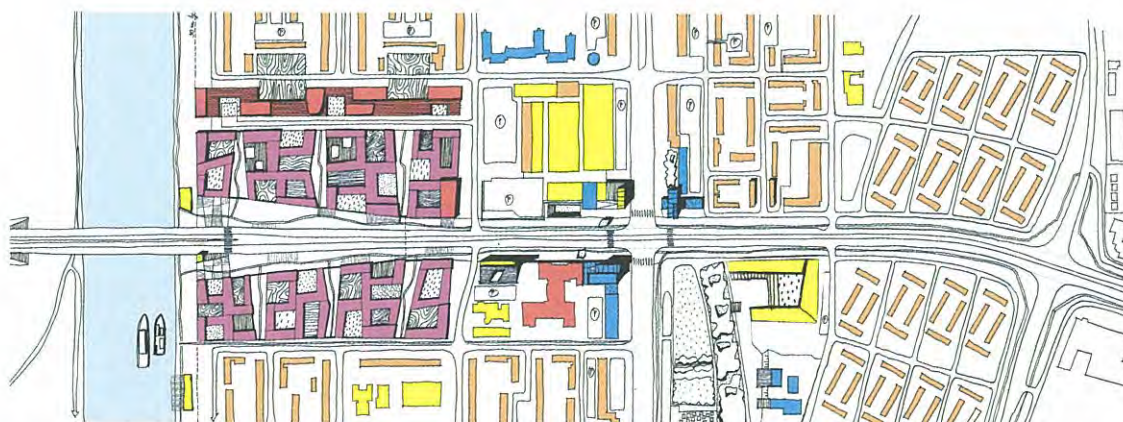
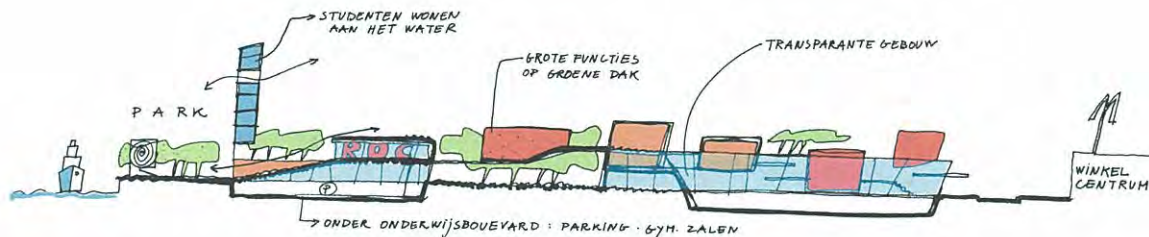
Herkenbaar

Intussen wordt steeds beter begrepen dat de ontmoeting juist zo wezenlijk is voor onderwijs, en meer in het algemeen voor de ontwikkeling van jonge mensen. De school, het schoolgebouw en zijn omgeving bieden daarvoor de accommodatie. De stedenbouwkundige betekenis van de plek van de school als ontmoetingsruimte stijgt uit boven de functie van de school. Twee voorbeelden van ontwerpen waarin de schoollocatie zo'n rol op heel verschillende wijze toebedeeld krijgt, zijn het stedenbouwkundig plan voor de Vinex-wijk Essellanden te Wateringen en een toekomstvisie voor de ROC in het centrum van Rotterdam. In Essellanden gaat het om een basisschool in het hart van een woonbuurt. De ROC heeft een regionale functie en is daarom op zijn plaats in het centrum van de grote stad.

- > Kindercluster 'Waterwin' in Leidsche Rijn, O'Donnell + Tuomey (2000-)
- > Stedenbouwkundig ontwerp Bentvelsen Fleeer Architectuur Stedenbouw (1999-)

Het voorzieningenprogramma voor het nieuwe Utrechtse stadsdeel Leidsche Rijn is helder en expliciet over de kwaliteitseisen waaraan schoollocaties en -gebouwen moeten voldoen. Er is behalve aan 'Leidsche Rijn als kindvriendelijke stad' ook een hoofdstuk gewijd aan onderwijs, waarin bepaald is dat scholen kunnen worden ondergebracht in zogenaamde onderwijs-plus-gebouwen. Dat zijn gebouwen met meer, aan het onderwijs gelieerde functies, maar juist niet in combinatie met woningen of winkels. Want de school moet in Leidsche Rijn een als zodanig herkenbaar gebouw zijn met een eigen identiteit. Het bedoelde dubbelgebruik betreft in feite gebruik van de lokalen buiten schooluren voor activiteiten van de school- en buurtbevolking. Direct in de nabijheid van de scholen moeten verder bibliotheken/mediacentra en sportaccommodaties worden gepland. De schoolpleinen moeten 'meer zijn

> Doorsnede en situatie van de onderwijsboulevard in de wijk Kanaleneiland, Utrecht, stedenbouwkundig ontwerp Mecanoo architecten (2000 -)

dan omheinde, afgelegen gebieden, waar de jeugd 's avonds rondhangt en uit verveling tot vandalisme overgaat. Een terrein waar buurtactiviteiten kunnen plaatsvinden haalt het schoolplein uit zijn isolement.' Een kindvriendelijke, veilige situering spreekt volgens het rapport vanzelf, en scholen moeten een rustpunt in de wijk vormen.

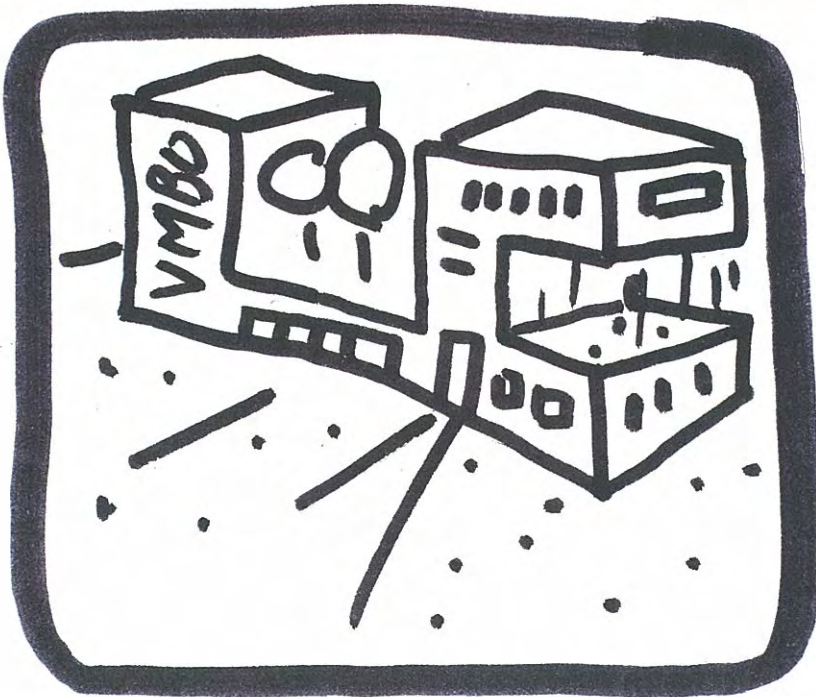
Veelbelovend is het complex van twee basisscholen, aangevuld met voorzieningen, in Terwijde, een van de wijken van Leidsche Rijn. In het stedenbouwkundig plan krijgen de scholen een betekenisvolle plek als hoekpunt van het wijkpark. De architectuur vormt de openbare ruimte en speelt in op de ligging aan langzaam verkeersroutes.

Minstens zo belangwekkend kan de rol van schoolgebouwen zijn in de stedelijke vernieuwing. In Kanaleneiland, een naoorlogse wijk in Utrecht, zullen scholen worden ondergebracht in een 'onderwijsboulevard'. In het ontwerp vormt een langgerekte strip van gebouwen en buitenruimten een ruimtelijk accent in de wijk, en een schakel tussen bestaande en nieuwe woonbuurten. In die strip worden naast onderwijsfuncties ook voorzieningen ondergebracht die betekenis hebben voor de scholen en voor de woonwijk. De in het kader van dit plan geuite vrees dat de schoolgebouwen van onvoldoende architectonisch kaliber zullen worden om een positie aan de stedelijke hoofd-as te rechtvaardigen is ongegrond. Nederlandse architecten hebben ook tegen de verdrukking van de londo-norm in prachtige scholen gebouwd. Met dezelfde creativiteit krijgt het schoolgebouw opnieuw stedenbouwkundige betekenis, als ruimtelijk structurerend element en als ontmoetingsplaats.

Matthijs de Boer is stedenbouwkundige en architect. Hij leidt het bureau **Matthijs de Boer Stedenbouw** te Rotterdam.

Annex

- > Deelnemerslijst workshop
- > Projectgroep De weg naar school
- > Sponsors
- > Ledenlijst STARO
- > Colofon

Deelnemers workshop**Voorzitters workshops/architecten**

Siebre Baars, vice-voorzitter STARO, Grunstra
 Architecten Groep BNA, Bolsward
 Jaap Nieskens, SP architecten bv BNA, Waddinxveen
 Pierre Maas, Rothuizen Van Doorn 't Hooft Architecten
 Stedenbouwkundigen, Breda

Architecten/stedenbouwkundigen

Meindert Booij, Architectenbureau Van den Broek en
 Bakema, Rotterdam
 Esther Dekhuijzen, XX Architecten, Delft
 Huub Frencken, Frencken Scholl Architecten, Maastricht
 Dorthe Kristensen, Atelier PRO architecten, Den Haag
 Marjon Mors, SVP – Architectuur en Stedebouw,
 Amersfoort
 Jacqueline Slagter, Architectenburo Boon & Slagter BNA,
 Eindhoven
 Jannie Vinke, ANA-architecten, Amsterdam
 Han Westelaken, Architecten aan de Maas, Maastricht
 Ben Westenburger, Rothuizen Van Doorn 't Hooft
 Architecten Stedenbouwkundigen, Middelburg
 Kees Willems, Teeuwisse & Willems architecten en
 adviseurs, Den Haag

Adviseurs

Bert Liefveld, Deloitte & Touche ICS Adviseurs,
 Hoofddorp
 Ine van Liempd, Akta, Utrecht
 Gert Jan Meijer, DHV/AIB, Amersfoort
 Susan Stuebing, Twijnstra Gudde, Amersfoort

Opdrachtgevers

Gerard van de Burgwal, projectleider 'communityschool',
 Amsterdam-Zuid
 Henk Huisjes, directeur Onderwijs Albada College,
 Rotterdam
 Marianne Pot, directeur Willem Bleau College, Alkmaar
 Jan Postma, voormalig Wethouder van Onderwijs,
 Castricum
 Ko Riemens, directeur Huisvesting en Bouwkundige
 zaken Albada College, Rotterdam

Beleidsmakers, ervaringsdeskundigen, overheid

Thys Balt, onderwijskundige en voorzitter STARO,
 Drachten
 Ben Düking, lid commissie dagindeling/directeur
 Catalpa Landelijke Organisatie voor Kinderopvang,
 Hengelo
 Grytsje Durkstra, inspecteur Expertise Centra, Goutem
 Froukje Hajer, expertisepunt De Brede School,
 Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, Utrecht
 Kees Hilhorst, locatiemanager vensterschool Paddepoel,
 Groningen
 Frank Leget, Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling,
 afdeling Onderwijs, Gemeente Utrecht
 Hamza Lemouesset, beleidsmedewerker Osmose, partner
 in multiculturele ontwikkeling, Arnhem
 Jan Schraven, beleidsmedewerker Vereniging Besturen-

organisaties Katholieke Onderwijsinstellingen,
 Den Haag
 Isabel Suarez, de Architecten Cie. afdeling Research &
 Development, Amsterdam
 Keimpe Tjalsma, directeur Open Leercentrum, Bolsward

Publicisten, visuele en beeldende kunstenaars

Kees de Graaf, freelance journalist/publicist, Amsterdam
 Anne Hoogewoning, architectuurhistoricus/publicist,
 Amsterdam
 Diego Pos, filmer/regisseur, Amsterdam
 Ed Schüssler, publicist/onderwijsadviseur, Lelystad
 Ton Verstegen, architectuurpublicist, Arnhem
 Don Wijns, beeldend en grafisch vormgever, Amsterdam

Studenten

Pabo, Noordelijke Hogeschool Leeuwarden
 Niels Gaastra
 Arjen Verkoelen

Technische Universiteit Delft, faculteit Bouwkunde

Judith van El
 Monique Smit
 Renske van der Stoep
 Milo Yard

Academie van Bouwkunst Rotterdam

Jan Hendrik Bos
 Bob Dinwiddy
 Job Floris
 Ronald Ubels
 Jan Schoonderwoerd
 Tijmen Versluis

Organisatie/secretariaat

Cora Dierx, secretaris STARO/BNB

Projectgroep De weg naar school

Siebre Baars, supervisor, Grunstra Architecten Groep
BNA, Bolsward
Thys Balt, onderwijskundige/voorzitter STARO, Drachten
Marjon Mors, bestuurslid STARO, SVP - Architectuur en
Stedebouw, Amersfoort
Cora Dierx, secretaris STARO/BNA, Amsterdam
Anne Hoogewoning, adviseur STARO,
architectuurhistoricus, Amsterdam
Isabel Suarez, Research & Development de Architecten
Cie. Architecture & Planning, Amsterdam

Sponsors

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij
financiële bijdragen van:

Stimuleringsfonds voor Architectuur

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen

Bricsnet Nederland bv, Delft

Forbo Krommenie bv, Krommenie

Software Society, Waalwijk

Stalad Westerkwartier bv, Aduard

Tarkett Sommer Benelux bv, Breukelen

Stimuleringsfonds voor Architectuur

Stichting Architecten Research Onderwijsgebouwen (STARO)

Keizersgracht 321
1016 EE Amsterdam
020 555 36 66

Ledenlijst**AB Architectuur & Bouwkunde b.v.**

Postbus 405
2991 AK Barendrecht
0180 41 83 95

AGS Architecten & Planners b.v.

Postbus 2656
6401 DD Heerlen
045 571 28 41

Alynia Lerou Architecten 's-Hertogenbosch bv BNA

Evertsenstraat 3
5224 HN 's-Hertogenbosch
073 621 31 35

Architecten aan de Maas

Postbus 3061
6202 NB Maastricht
043 351 50 00

Architecten aan de Rijn bv BNA

Postbus 8324
3009 AH Rotterdam
010 286 91 44

Architectengroep Duintjer BV

Postbus 67015
1060 JA Amsterdam
020 614 92 29

de Architecten Cie. Architecture & Planning

Postbus 576
1000 AN Amsterdam
020 623 99 93

Architektengroep Gelderland b.v.

Postbus 231
7020 AC Zelhem
0314 62 43 48

Arec Architecten & Ingenieurs BV

Postbus 167
5050 AP Goirle
013 534 83 44

Atelier PRO architecten bv

Postbus 85616
2508 CH 's-Gravenhage
070 350 69 00

Architektenburo bv Bakker Boots van Haaren Dijkhof

Postbus 15426
1001 MK Amsterdam
020 638 29 14

Architektenburo Bleeker b.v.

Postbus 7313
2701 AH Zoetermeer
079 342 35 35

BNA architecten Rothuizen, Visker en Vermeer b.v.

Moltzerhof 20a
3052 VA Rotterdam
010 285 99 67/285 99 68

VanBockhoovenVan RuttenTauberArchitecten bv

Postbus 415
1800 AK Alkmaar
072 512 24 20

Architektenburo ir Fokke de Boer BV – lid BNA

Postbus 44
8723 ZJ Koudum
0514 52 26 66

Bonnema Borren Staalenhoef Architecten bv BNA

Postbus 15
9254 ZG Hardegarijp
0511 47 36 35

Architektenbureau A.A. Bos en Partners

Postbus 636
3740 AP Baarn
035 541 63 42

Architectenbureau Van den Broek en Bakema bv

Postbus 336
3000 AH Rotterdam
010 413 47 80

Brouwer Steketee Architecten bv

Postbus 1500
3000 BM Rotterdam
010 213 18 18

Clevis-Kleinjans Architecten bv bna

Postbus 995
5900 AZ Venlo
077 382 91 41

Architektenburo Coppen bv

Architectuur, stedenbouw en interieur
Willem II Singel 19
6041 HP Roermond
0475 33 09 47

Dautzenberg & De Jong architecten BNA/BNI

Waterlooplein 73
1011 PB Amsterdam
020 624 69 64

Architektenburo Dekker bna

Achterom 22
1621 KV Hoorn
0229 21 94 63

Van den Dikkenberg & Bons Architekten BNA

Postbus 1180
3900 BD Veenendaal
0318 51 90 08

Rempt van der Donk architectenbureau BNA b.v.

Postbus 336
3000 AH Rotterdam
010 412 67 82

DrieDee Architecten b.v.

Nijverheidsweg 2
2404 HD Alphen aan den Rijn
0172 41 56 54

Architektenbureau Duijsens & Meyer Viol b.v.

Postbus 3042
6460 HA Kerkrade
045 566 03 05

Frencken Scholl Architecten

Heugemerweg 11
6221 GD Maastricht
043 350 29 40

G A J Architecten bv

Zijpendaalseweg 25
6814 CC Arnhem
026 445 24 51

**Buro voor architectuur en ruimtelijke ordening
Geenen-Oskam**

P.C. Hooftlaan 4-6
5611 NV Eindhoven
040 211 64 18

Groen Schurink Grosfeld Architectenbureau bna

Postbus 20171
7302 HD Apeldoorn
055 541 82 55

Architektenburo bna Cees Groen b.v.

Postbus 227
7800 AE Emmen
0591 61 12 12

Grunstra Architecten Groep BNA

Postbus 128
8700 AC Bolsward
0515 57 36 46

Architektenbureau Heldoorn b.v.

Postbus 2564
8901 AB Leeuwarden
058 212 67 97

Van Herpt Architecten BV

Postbus 516
5400 AM Uden
0413 25 53 33

Het Architecten Consort bv BNA

Postbus 2855
3000 CW Rotterdam
010 411 78 14

maarten HINDRIKS ARCHITECTEN bureau

Edeseweg 20
6741 CR Lunteren
0318 61 90 47

Van Hoeken Thoes Architecten

Wilhelminalaan 26
1815 JD Alkmaar
072 520 29 09

Van Hoogevest Architecten b.v.

Westsingel 9
3811 BA Amersfoort
033 463 17 05

**Architektenburo Van Hunnik, Lambrechts & Overduin,
arch. HBO-BNA**

Botersloot 58
3011 HJ Rotterdam
010 411 37 52

inbo Adviseurs Stedebouwkundigen Architecten

Postbus 57
3930 EB Woudenberg
033 286 82 11

Ingenieurs/Architecten Associatie

Postbus 729
7500 AS Enschede
053 480 44 44

de Jong Gortemaker architecten en ingenieurs b.v.

Postbus 491
2800 AL Gouda
0182 52 75 55

Jorissen Simonetti architecten

Rijssen – Doetinchem – Maarssen
Postbus 203
7460 AE Rijssen
0548 51 88 88

Kamps & Jacobs Architecten

Eewal 62
8911 GT Leeuwarden
058 212 08 50

KdV architecten b.v.

Postbus 9507
5602 LM Eindhoven
040 243 08 85

Architectenbureau Gert W. Koekoek bna b.v.
Karveel 54-02
8242 XM Lelystad
0320 24 00 80

Ontwerpbureau ir Teun Koolhaas Associates
Postbus 1181
1300 BD Almere
036 533 34 24

Kruisheer Elffers b.v. architecten/adviseurs
Postbus 1719
3000 BS Rotterdam
010 433 02 11

Kurvers & Lipsch architectenburo b.v.
Gouverneur van Hövellstraat 8
6131 KD Sittard
046 4510505

Leesberg Van Pelt architecten bv
Postbus 3506
5203 DM 's-Hertogenbosch
073 648 00 75

Leodejonge architecten
Postbus 2202
3000 CE Rotterdam
010 413 27 90

Leijh Kappelhoff Seckel van den Dobbelsteen architecten
Postbus 357
7550 AJ Hengelo
074 243 55 55

LIAG architecten en bouwadviseurs
Postbus 85762
2508 CL Den Haag
070 350 72 72

Van der Linden & Partners
Buro voor Architectuur en Stedenbouw b.v.
Postbus 4265
5604 EG Eindhoven
040 212 92 15

Magis en Van den Berg Architecten
Eindhoven – Helmond
Postbus 813
5700 AV Helmond
0492 57 49 90

Odeon Architecten bv
architecten bns, bna, bni
Postbus 1280
5602 BG Eindhoven
040 244 77 16

Architektenburo Van Ouwerkerk Geesink BNA
Postbus 125
6800 AC Arnhem
026 443 69 72

Van Overbeek Tromp Architectuur bv
Postbus 114
8500 AC Joure
0513 41 26 01

Peters en Boogers b.v. architecten lid BNA
Ter Kleef 2
1081 AM Amsterdam
020 642 99 23

Van de Poel Architecten B.V.
Postbus 190
8160 AD Epe
0578 61 20 80

Povse & Partners Architecten en Ingenieurs
Postbus 361
6160 AJ Geleen
046 474 50 27

Rienks - DBM + Partners, architecten en ingenieurs
Postbus 7301
4800 GH Breda
076 542 35 55

Rothuizen Van Doorn 't Hooft
Architecten Stedenbouwkundigen
Postbus 7215
4800 GE Breda
076 531 74 44

Peter Sas architecten bv
KNSM-laan 135
1019 LB Amsterdam
020 622 93 73

Architektenburo Sipma BNA
Postbus 595
8440 AN Heerenveen
0513 62 50 15

SP architecten bv bna
Postbus 27
2740 AA Waddinxveen
0182 61 36 77

Stam Architecten BNA
Industrieweg 9
1521 NA Wormerveer
075 628 53 62

sturm architecten
Bergrand 232
4707 AT Roosendaal
0165 53 63 52

SVP – Architectuur en Stedebouw b.v.

't Zand 17
3811 GB Amersfoort
033 470 11 88

Teeuwisse & Willems architecten en adviseurs

Postbus 85442
2508 CC Den Haag
070 363 29 52

Thomassen Vaessen Architecten

Postbus 6480
5600 HL Eindhoven
040 246 27 28

Buro Tigchelaar b.v.**Vormgeven van ruimten**

Postbus 1052
1300 BB Almere
036 534 65 54

Topos Architecten bv

Postbus 37
2740 AA Waddinxveen
0182 39 43 44

Architectenbureau Tordoir b.n.a.

Postbus 12
2130 AA Hoofddorp
023 561 67 38

Architectenbureau John Velthuis

Pastoor Plegstraat 2
7573 GH Oldenzaal
0541 53 51 80

Architektenburo J.J. van Vliet b.v.

Delftsekade 31
2266 AJ Leidschendam
070 327 16 00

Architectenbureau Jan Weeda b.v.

Schiedamsesingel 181
3012 BB Rotterdam
010 433 30 33

Wiegerinck Architecten Arnhem

Postbus 2234
6802 CE Arnhem
026 351 53 43

Witteveen Architecten bna bv

Postbus 3456
7301 EL Apeldoorn
055 578 71 87

XX architecten

Postbus 596
2600 AN Delft
015 270 27 00

Zeeman Architecten BNA

Postbus 4033
1620 HA Hoorn
0229 24 42 44

Colofon**Uitgave**

Stichting Architecten Research Onderwijsgebouwen (STARO), Amsterdam januari 2001

Redactie

Kees de Graaf, Amsterdam
Anne Hoogewoning, Amsterdam
Ton Verstegen, Arnhem

Beeldredactie

Anne Hoogewoning

Eindredactie en productie

Kees de Graaf

Fotografie

Michel Claus (omslag, p. 13, 20, 34, 40, 43, 73)
Jan Derwig (p. 5, 7)
Herman H. van Doorn, GKf (p. 24)
Rob 't Hart (p. 38)
Thea van den Heuvel (p. 47)
Bastiaan IngenHousz (p. 30)
De Jong Luchtfotografie, Zeist (p. 50)
Teo Krijgsman (p. 15)
Thomas Manneke/Solar (p. 18)
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (p. 9)
Peter de Ruig (p. 31)
SAPh.nl (p. 52)
Liesbeth Sluiter (p. 66)
Atsushi Tsukamoto (p. 54)
Don Wijns (p. 21, 33)
Thijs Wolzak (p. 17, 37)
Arthur Wortmann (p. 26, 45)

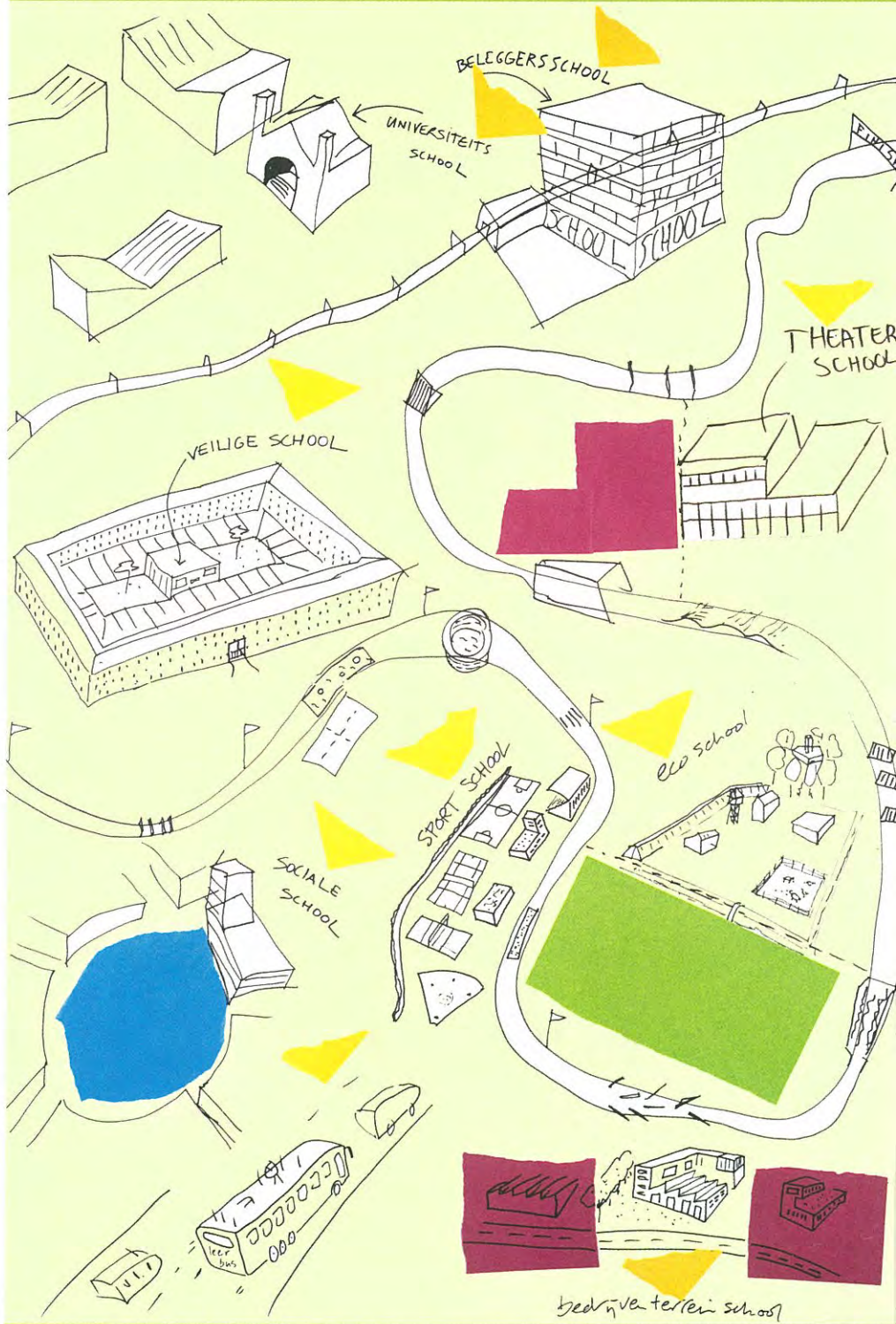
Vormgeving

Joseph Plateau grafisch ontwerpers, Amsterdam

Drukwerk

Drukkerij Rob Stolk, Amsterdam

© STARO en de auteurs.

Het begin van de 21ste eeuw staat in het teken van globalisering, informatietechnologie en de vierentwintiguurs economie. In het onderwijs worden de laatste jaren nieuwe concepten bedacht, zoals het studiehuis, en door de ontwikkelingen in de ICT krijgt het actief zelfstandig leren een extra impuls.

Hoe kunnen opdrachtgever en architect, gegeven deze snelle maatschappelijke ontwikkelingen, een duurzame en passende ruimtelijke vertaling geven van het concept school en de schoolomgeving? Deze vraag legde de STARO in het najaar van 2000 voor aan een breed scala van deskundigen die vanuit verschillende disciplines professioneel bij de scholenbouw betrokken zijn. Ruim veertig beleidsmakers, onderwijskundigen, opdrachtgevers, architecten en studenten wisselden twee dagen lang met elkaar van gedachten in de inspirerende omgeving van de onlangs gerestaureerde 'Derde Ambachtsschool' in Den Haag van de architecten Bijvoet en Duiker, die tegenwoordig in gebruik is bij diverse ontwerp- en architectenbureaus. In *De weg naar school* wordt verslag gedaan van de resultaten van deze workshop. Vastgesteld werd dat het onderwijs op dit moment nog zeer fragmentarisch is en er vooralsnog geen eenduidig antwoord is op de vraag hoe de school van de toekomst eruit zal zien. Uit de bijdragen werd wel duidelijk dat we een nieuwe weg naar school zijn ingeslagen, een weg waarvan nog maar de eerste meters zijn afgelegd en de route voor een groot deel onbekend is. De bestemming is niettemin helder: goed en inspirerend onderwijs dat plaatsvindt in gebouwen die het leren stimuleren. De STARO hoopt met de publicatie *De weg naar school* aan eenieder die zich betrokken voelt bij de onderwijshuisvesting een eerste wegwijzer te bieden.

